

Hoop in de eenentwintigste eeuw

Een mentaliteitsstudie aan de hand van
twee Nederlandse schrijvers.

Ilse Draaisma | 3327760
Masterscriptie | Godsdienst in de Moderne Wereld
30 september 2011
Aangeboden aan : Prof. Dr. J.F. Goud

Universiteit Utrecht

Woord vooraf

Ik werd uitgenodigd een functie te vervullen bij de nacht van de hoop van 2010.¹ Dit in het kader van mijn masterstage. Eén van mijn taken was het interviewen van de kunstenaars die participeerden in de nacht van de hoop. Van hen leerde ik hoe een creatief proces in zijn werk gaat. Meer nog leerde ik wat hoop voor een mens kan betekenen. Het begrip bleef mij bezighouden, lang nadat de Nacht van de Hoop 2010 succesvol afgerond was. Ik besloot dat dit het onderwerp van mijn scriptie zou worden. Ik ging op zoek en geruime tijd was ik bezig met het bestuderen van allerlei literatuur over het onderwerp. Roland van der Vorst met zijn boek HOOP heeft het bijzonder mooi in beeld gebracht en werd mijn leidraad. Toen ik vast leek te lopen op het onderwerp hebben verschillende mensen suggesties aangedragen waardoor ik uiteindelijk een ander pad gekozen heb. Hoop bleef centraal staan, echter nu aan de hand van twee Nederlandse schrijvers. Dit gaf mij de inspiratie die ik nodig had om deze scriptie tot een goed einde te kunnen schrijven.

Mijn hartelijke dank gaat dan ook uit naar mijn scriptiebegeleider meneer Goud die geduldig heeft gewacht tot ik zelf inspiratie kreeg om een doorstart te maken om mij vervolgens op weg te helpen met inhoudelijke suggesties en literatuur. Ook Martijn wil ik bedanken. Hij heeft mij telkens weer kunnen motiveren en gaf mij het gevoel dat ik deze scriptie succesvol zou kunnen afronden. Zonder hem had dit resultaat hier misschien wel niet gelegen. Verder dank aan mijn ouders voor hun steun en begrip toen het schrijfproces wat minder rooskleurig verliep en mijn vrienden voor hun motivatie en interesse.

Bedankt!

Ilse Draaisma, september 2011

¹ Georganiseerd door STEK voor stad en kerk, in samenwerking met de Protestantse Kerk Nederland.

Arnon Grunberg²

Abdelkader Benali³

² Zie literatuurvermelding voor de bron.
³ Ibid.

Inhoudsopgave

Inleiding	Pag.	5
Hoofdstuk 1 Hoe heeft hoop zich ontwikkeld door de eeuwen heen?	Pag.	9
1.1 De mythe van Pandora		9
1.2 De middeleeuwen		10
1.3 De verlichting		13
1.4 De Romantiek		14
1.5 De moderne tijd		15
1.6 De eenentwintigste eeuw		16
1.7 Concluderend		17
Hoofdstuk 2 Uitingsvormen van hoop	Pag.	19
2.1 De hoopgevende rol van het artistieke proces		19
2.2 Concluderend		21
Hoofdstuk 3 Grunberg en Benali	Pag.	23
3.1 Verantwoording voor de keuze van de schrijvers		23
3.2 Inleiding op de schrijvers		25
3.2.1 Leven en werk van Grunberg		25
3.2.2 Leven en werk van Benali		27
3.3 De thematiek in hun werk		30
3.3.1 Arnon Grunberg		30
3.3.2 Abdelkader Benali		32
3.3 Analyse van de thematiek binnen de literatuur		34
3.4 Thematiek zoals die naar voren komt in verschillende media		35
3.4.1 Arnon Grunberg		36
3.4.2 Abdelkader Benali		38
3.5 Analyse van deze thematiek		40
3.6 Afkomst en drijfveren van de auteurs		41
3.6.1 Arnon Grunberg		41
3.6.2 Abdelkader Benali		42
3.7 Vergelijking		43
Hoofdstuk 4 Hoop in de eenentwintigste eeuw	Pag.	45
4.1 Hoop in de eenentwintigste eeuw		45
4.2 De toekomst; een visie		45
Conclusie	Pag.	47
Literatuurvermelding	Pag.	49

Inleiding

In 2010 was ik getuige van een evenement genaamd Nacht van de Hoop. Dit was in het kader van mijn masterstage en zette mij aan het denken. Wat is hoop? Waarom gaat men op zoek naar hoop? Waarom trekken dit soort evenementen keer op keer veel bezoekers?

Tijdens evenementen als de Nacht van de Hoop zien we dat er oneindig veel verschillende visies en opvattingen zijn over hoop. Ieder individu hoopt andere dingen en ook een definitie van hoop is moeilijk vast te stellen. Als we het toch proberen komen we al snel bij de Van Dale uit. Volgens hen is hoop; *'een zekere mate van verwachting (van iets goeds)'*.⁴ Dat hoop een verwachting wordt genoemd is niet verrassend. Zoals ik echter bij de participerende kunstenaars en bezoekers van de Nacht van de Hoop heb gezien is hoop een begrip dat meer impliceert dan slechts een verwachting. Hoop wordt ook wel een tegenhanger van angst genoemd.⁵ Angst en hoop zijn fenomenen van alle tijden en alle volken. In alle tijden en alle omstandigheden zijn mensen in staat om te hopen. Niet voor niets zegt het spreekwoord 'Hoop doet leven'. Waar leven is, is hoop.

In de hedendaagse context van rationalisten, atheïsten en sceptici, maar ook in vroeger tijden, zijn er geluiden tegen hoop te herkennen. Romanschrijver Arnon Grunberg is zo iemand. Hij pleit voor het opgeven van de hoop omdat hoop volgens hem de laatste illusie is die mensen ervan weerhoudt de waarheid onder ogen te zien.⁶ Ook de Engelse filosoof Roger Scruton benadrukt de gevaren van de hoop. Volgens hem is dit een collectieve domheid.⁷ Ondanks dat er mensen zijn die hoop irrationeel en een collectieve domheid noemen blijft er behoefte aan hoop. De paasnacht van 2010 was een stormnacht met verschrikkelijk veel regen en toch bleven zevenenveertig mensen van 's avonds 22.00 tot 's ochtends 06.00 om de gehele Nacht van de Hoop bij te wonen. Tussendoor kwamen er allerlei andere mensen een kijkje nemen. Mensen lijken behoefte te hebben aan hoop. Waar komt dat vandaan? In hoofdstuk één onderzoek ik waarom mensen hoop nodig lijken te hebben en wat hoop eigenlijk is. Dit doe ik aan de hand van ontwikkelingen van de hoop vanuit filosofisch perspectief om uiteindelijk uit te komen bij de hedendaagse visies op hoop. Daarbij probeer ik categorieën te onderscheiden waardoor mijn vragen gemakkelijker te beantwoorden zijn. Roland van der Vorst zegt in zijn boek *'HOOP'*: *"Alle hoop begint bij het besef dat de wereld verre van volmaakt is. Wanneer dat besef een vervelend gegeven wordt, wanneer het leidt tot een sluimerend ongenoegen of een beklemmende herhaling van dagelijkse routines, ontstaat er behoefte aan hoop. Die behoefte wordt ingevuld door hoopgevers. Zij reiken verhalen aan die van een schervenwereld weer een mooi geheel maken; een*

4 Hoop de; v(m) 1 een zekere mate van verwachting (van iets goeds) 2 iem waarop alle hoop is gevestigd. Van Dale.

5 Eliade, Mircea. "Hope." *The Encyclopedia of Religion*. 16 vols. MacMillan Reference Books, 1993. p. 163.

6 Goud, J.F. *Het leven volgens Arnon Grunberg: De wereld als poppenkast*. 1st. Zoetermeer: Klement/Pelckmans, 2010. p. 105-109.

7 Scruton, Roger. *Het nut van pessimisme en de gevaren van valse hoop*. 1st. Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2010. p. 67-79.

overzichtelijke plek om naar uit te zien.”⁸ In de inleiding van *HOOP* noemt Van der Vorst president Obama een ultieme hoopgever. ‘*Change is coming to the United States of America,*’ sprak Obama hoopvol toen hij nog presidentskandidaat was. Volgens van der Vorst bezit Obama niet alleen een enorme verleidingskracht en sterke retoriek maar heeft hij het vermogen om de toekomst te laten stralen. Dit is een kenmerk van hoopgevers. Zij richten de verwachting van hun volgelingen op de toekomst die stralend en rooskleurig is. Of volgens van der Vorst: “*Zij laten mensen met een constructieve blik vooruit kijken*”. Hoopgevers delen een aantal kenmerken. Ze refereren naar een (nog) niet bestaande toekomst waarin alles per definitie beter is.⁹ Door zijn boek *Utopia* is Thomas More een persoon die door van der Vorst een hoopgever genoemd wordt. Sociale utopieën¹⁰ zoals *Utopia* verwijzen naar afgelegen gebieden waar mensen in harmonie leven met de natuur en oog hebben voor elkaar. In het oud Noors betekent het woord *hóp*: ‘een ingesloten stuk land in het midden van moerassen en woestenij’. Het oud Engelse woord ‘hop’ staat voor: ‘een afgezonderde vallei, een afgelegen afgesloten plaats.’¹¹ Ook More stelde zich met *Utopia* een eiland voor, ver verwijderd van de bekende wereld. Hoop als concrete plaats lijkt dus op het abstracte begrip hoop. Als mensen hopen verheugen zij zich op een toekomstige gebeurtenis. Bij de concretisering van deze toekomstige gebeurtenis speelt de hoopgever een belangrijke rol. Van der Vorst onderscheidt vier verschillende vormen van hoop die in de loop van de westerse geschiedenis zijn opgekomen en die allen vandaag de dag nog zichtbaar zijn: christelijke hoop, prestatiehoop, gemoedshoop en gelegenheidshoop. Deze komen in de ontwikkelingen en geschiedenis van hoop aan bod. Hoop lijkt in de westerse cultuur een tweeledig begrip te zijn. Enerzijds koesteren mensen hoop en blijven zij altijd een positieve verwachting naar de toekomst houden. Anderzijds is men bang voor valse, niet realistische, verwachting die ‘toch niet uit zullen komen’. Niet voor niets is de doos van Pandora het symbool geworden voor alle dwalingen, illusies en andere nederlagen die de mens kunnen treffen. Mensen die hoop hebben zijn optimistisch. Dat is iets om jaloers op te zijn. Uit onderzoek blijkt namelijk dat deze mensen sneller herstellen van een operatieve ingreep, maar ook beter om kunnen gaan met stress. Ze leven ook langer en hebben een grotere tolerantie voor allerlei onheil schrijft van der Vorst.¹² Het fenomeen hoop lijkt veel verschillende inzichten te geven. Roland van der Vorst geeft met zijn boek veel inzichten in het fenomeen hoop. In het bijzonder het hoofdstuk over gemoedshoop waarin hij een romantische vorm van hoop beschrijft, is interessant. Dit is een vorm van hoop waarbij kunst en de esthetische ervaring een sleutelrol vervullen. De meeste mensen die over hoop schrijven verwijzen naar een zekere

8 Vorst, Roland van der. *Hoop*. 2nd. Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers, 2009. p. 48.

9 Ibid. p. 11-18.

10 Met het woord utopieën bedoel ik hier niet het boek van Thomas More maar het begrip dat verwijst naar een ‘onmogelijke werkelijkheid’ die oorspronkelijk wel is gebaseerd op Thomas More en zijn *Utopia*.

11 Vorst, Roland van der. *Hoop*. 2nd. Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers, 2009. p. 77.

12 Ibid. 81- 90.

toekomstgerichtheid. Hoop schijnt altijd iets te zijn wat nu gebeurt, maar wat verwijst naar een moment in de toekomst.

Volgens de encyclopedie van de filosofie is hoop: *“Fundamentele ervaring van toekomstgerichtheid, in oude en moderne filosofie voornamelijk beschouwd als tegenpool van vertwijfeling.”*¹³ Om te onderzoeken in hoeverre deze definitie klopt en wat grote denkers daarover gezegd hebben, zal in hoofdstuk één de geschiedenis en de ontwikkelingen van het fenomeen hoop in kaart gebracht worden.

In de 18e eeuw en daarvoor was hoop nauw verweven met het christendom. Daarnaast was het een begrip waar op velerlei manieren uitleg over gegeven werd. Hoop werd gezien als een emotie of gevoel, maar tegelijk verklaarden mensen dat het een rationele verwachting was. Hoop werd gezien als natuurlijk fenomeen en als gift van God, als zwakheid en als kracht. Hoop is dus een begrip dat op velerlei manieren geïnterpreteerd en uitgelegd kan worden. Om dit complexe onderwerp te gebruiken als leidraad van een masterscriptie is een goede onderzoeksvraag van essentieel belang. De vraag die ik zal aanhouden tijdens mijn onderzoek is de volgende:

Welke metaforen en voorbeelden geven inzicht in verschillende uitingsvormen van hoop in het Nederland van de eenentwintigste eeuw?

Deze vraag zal ik proberen te beantwoorden door middel van een mentaliteitsonderzoek aan de hand van het oeuvre van twee schrijvers van Nederlandse literatuur. Om deze vraag uiteindelijk te proberen te beantwoorden is het belangrijk eerst inzicht te krijgen in de ontwikkeling van hoop in de westerse wereld door de eeuwen heen. In hoofdstuk één komen een aantal grote denkers aan bod en aan de hand van hun uitspraken omtrent hoop wordt de lezer meegenomen in een chronologische uitleg van grote maatschappelijke veranderingen en hoe de ontwikkeling van het fenomeen hoop hierop gereageerd heeft. Zo zijn er verschillende gedachten over de uitingsvormen die hoop kan hebben. Hoop en kunst is een combinatie die vaak voorkomt. Hoop in beeldende kunst, muziekstukken maar ook in literatuur. Schopenhauer heeft een interessante visie op hoop in relatie tot kunst. Kunst is nodig om hoop te kunnen ervaren maar tegelijk houdt hij een pleidooi tegen wil en verwachting. Hiermee komen we bij de kritiek op hoop en maken we een sprong naar de eenentwintigste eeuw. Arnon Grunberg maar ook Roger Scruton bijvoorbeeld zijn mensen die kritiek op hoop hebben. Arnon Grunberg is een van de twee schrijvers uit de eenentwintigste eeuw waarvan het oeuvre bestudeerd wordt. De hoop die hij beschrijft wordt naast het oeuvre van Abdelkader Benali gezet. Er wordt gezocht naar verschillen en

13 Laurens, ten Kate. "Hoop." Encyclopedie van de FILOSOFIE; Van de Oudheid tot vandaag. 8. Amsterdam: Boom, 2007. p. 168.

overeenkomsten. Later worden deze omgezet in een analyse omtrent basismetaforen en hoe deze hoop in de eenentwintigste eeuw kunnen vertegenwoordigen. Hun beider werk is om verschillende redenen representatief voor hedendaagse uitingsvormen van hoop in de eenentwintigste eeuw. Er zullen bepaalde basismetaforen te onderscheiden zijn, die kenmerkend zijn voor het eenentwintigste-eeuwse denken. Een analyse van, en een voorbeschouwing op hoop in het resterende deel van de eenentwintigste eeuw zal resulteren in een conclusie die aan de hand van verschillende metaforen en voorbeelden inzicht geeft in verschillende uitingsvormen van hoop in de eenentwintigste eeuw in Nederland.

Hoofdstuk 1 - Hoe heeft hoop zich ontwikkeld door de eeuwen heen?

Om iets te kunnen zeggen over hoop in de eenentwintigste eeuw is een globale schets van de ontwikkeling van hoop essentieel. Aan de hand van verschillende filosofen, theologen en encyclopedieën wordt in dit hoofdstuk een beeld geschetst van het fenomeen hoop en haar ontwikkelingen in de loop der eeuwen. In alle tijden zijn er denkers geweest die zich kritisch hebben uitgelaten over het fenomeen hoop. Ook dit komt per tijdsperiode aan de orde. Laten we eens wat kritischer kijken naar de ontwikkelingen in de loop van de geschiedenis en welke invloed dit had binnen de maatschappelijke context. De geschiedenis van hoop begint met een verhaal. Dit verhaal komt uit de Griekse mythologie en is vrij algemeen bekend. Het is een introductie van de tegenstrijdigheid die deze scriptie zal blootleggen. Het verhaal is één van de eerst bekende, waar hoop zo expliciet genoemd wordt.¹⁴

1.1 De mythe van Pandora

Pandora is in de Griekse mythologie de naam van de eerste vrouw. Zij werd door Hephaïstos gevormd uit water en aarde. Volgens de Griekse mythe had oppergod Zeus aan Pandora en haar echtgenoot Epimetheus een *Pithos*, een vat of doos, geschonken waarin alle ongelukken voor de mensheid zaten opgesloten. Indien de doos gesloten bleef, konden die niemand treffen. Pandora, die behalve alle goede eigenschappen van de mens van Hermes ook nieuwsgierigheid had meegekregen, kon zich echter niet bedwingen en opende het vat. Toen kwamen alle rampen, ziekten en zorgen uit de doos tevoorschijn en verspreidden zich over de aarde: aan het zorgeloze bestaan van de mensen was een einde gekomen. Pandora klapte het deksel snel dicht. Alleen de hoop zat toen nog in het vat.¹⁵

Dit verhaal kan op verschillende manieren geïnterpreteerd worden. Aan de ene kant zouden we kunnen stellen dat de hoop de enige 'ramp' is waar de mensheid van verstoken bleef, maar aan de andere kant kunnen we het zo zien dat de hoop juist het enige goede is wat de mensen onthouden bleef. De filosoof Ernst Bloch kiest voor een combinatie van die twee en daarmee een derde weg. In de doos zaten niet alleen alle rampen, maar ook alle goede eigenschappen van Pandora, zo stelde hij. Ook de 'goede' zaken zijn uit de doos gevlogen, maar deze hebben zich nog onvoldoende onder de mensen kunnen verspreiden. *'Als enig goede bleef de hoop achter in de doos,'* schrijft Bloch, *'zij geeft de mensen moed om zich alsnog op het vervlogen goede te richten. Als deze hoop ook vervlogen zou zijn, zou de*

14 Schrijven, J.J.A. *Elpis. De Voorstelling van de Hoop in de Griekse Literatuur tot Aristoteles*. Groningen: Wolters, 1965. p. 17- 32.

15 *Ibid.* p. 167-174.

*wereld aan zichzelf ten onder gaan.*¹⁶ Zoals we in de mythe over de doos van Pandora zien, is het mogelijk het verhaal op verschillende manieren te interpreteren. Pandora was zo benieuwd naar de inhoud van de geheimzinnige doos, die zij niet open mocht maken, dat zij de doos uiteindelijk natuurlijk toch openmaakte. In de doos bleek het kwaad te zitten en toen zij de doos openmaakte, kwam het kwaad in de wereld. Omdat ze de doos snel weer sloot bleef er één ding in de doos zitten: de hoop. Hierbij wordt hoop dus over één kam geschoren met het kwaad in de wereld. Ernst Bloch zei dat er ook goede dingen in de doos aanwezig waren en koos ervoor de hoop in dit verhaal het enige goede te noemen dat in de doos bleef zitten. Er zijn echter ook filosofen die hoop in dit verhaal zien als één van de kwaden die in de doos bleef zitten om de mensheid te kwellen. Hesiodes zelf, de belangrijkste verteller van het verhaal van Pandora, geeft twee mogelijke interpretaties van de mythe.¹⁷ Hoop is ofwel het enige dat ontsnapte aan de doos, dan is hoop de ramp die de mensen overkwam. Of alle rampen ontsnapten en hoop bleef als enige achter als hulp. Nietzsche zag dat anders.¹⁸ Hij benoemde hoop dan ook als negatief gegeven. Volgens Nietzsche is hoop het achtergebleven kwaad in het vat. Nietzsche: *'Zij is in werkelijkheid het kwaadste der kwaden, omdat zij de marteling van de mensen verlengt'*.¹⁹ De interpretaties van de mythe rond Pandora verschillen zoals we zien. Dit zal waarschijnlijk altijd zo blijven. Op eenzelfde manier blijven mensen worstelen met het concept hoop, dat zal ook naar voren komen in de volgende paragrafen.

1.2 Middeleeuwen

In het Nederland van de middeleeuwen was het gros van de mensen christelijk. Er was weliswaar een hevige strijd gaande over welke vorm van christendom het beste zou zijn, maar twijfel aan het bestaan van de christelijke God en zijn boodschapper Jezus waren er nagenoeg niet. Deze, christelijke samenleving bracht een eigen vorm van hoop met zich mee. Deze vorm van religieus denken wordt gekenmerkt door de hoop dat hedendaagse problemen en onverwachte wendingen overwonnen worden en dat er eens gerechtigheid zal zijn en dat de groep of het individu het ware geluk zal vinden.²⁰ Je kunt je voorstellen dat het voor een gelovige een hoopvolle gedachte is dat er uiteindelijk een mooie plek op hem of haar wacht; het hiernamaals. Dit christelijke ideaal is bepaald niet gemakkelijk te bereiken. Voor de meeste mensen gaat er een behoorlijke tijd overheen voordat ze een plekje in de hemel kunnen bereiken. Ondanks het lange wachten voordat de hoop wordt ingelost, is het wel de moeite waard. Wie zich laat leiden door christelijke hoop hoeft geen twijfels meer te hebben over het

16 Bloch, Ernst. *The principle of hope*. 1951. Vert. Neville Plaice, Stephen Plaice en Paul Knight 3d. Vol. 1. Oxford: Basil Blackwell, 1986. P. 122-186.

17 Curtis, Peter H. *Kant's philosophy of hope*. New York: Peter Lang Publishing, 1993. p. 13.

18 Nietzsche, Friedrich. *Menselijk, al te menselijk*. 2nd. Amsterdam: Arbeiderspers, 1878. p. 224 – 258.

19 *Ibid.* p. 263 – 268.

20 Eliade, Mircea. "Hope." *The Encyclopedia of Religion*. 16 vols. MacMillan Reference Books, 1993. p. 163.

bestaan van een hiernamaals. Hij weet dat als hij zich goed gedraagt en zich aan de regels houdt, hij daar uiteindelijk zal belanden. Wie gelooft hoeft niet meer te twijfelen; God heeft het immers beloofd. Hoop heeft dus een belangrijke plaats in het christelijke geloof.²¹ Ook in andere religies is hoop aanwezig. Bij alle religies is er een vorm van beloning te herkennen na het doen van goede daden en religieuze toewijding tijdens het leven. *“Hoop is niet alleen het sluitstuk van de deugden, ze is ook een toegangspoort tot het paradijs”*²² zegt Van der Vorst hierover. Wanneer in de Bijbel wordt gesproken over hoop dan staat zo goed als vast dat het gehoopte ook daadwerkelijk zal plaatsvinden. Deze vorm van hoop is dus doorweven met vertrouwen. Dat vertrouwen is gebaseerd op het geloof. Binnen het christendom is hoop een belangrijk middel om mensen te herinneren aan het paradijs dat hen wacht. Vaak zijn er verleidingen en kost het moeite om Gods wegen correct te bewandelen. God en zijn boodschapper gebruiken hoop om mensen bij de les te houden. Christelijke hoop is volgens van der Vorst een beïnvloedingsmiddel dat gebruikt wordt om ervoor te zorgen dat mensen God trouw zullen blijven. In Hebreëën (6-19) valt te lezen: *‘We hebben deze hoop als een anker voor de ziel, stevig en veilig’*.²³ Een anker als symbool voor hoop. Een anker zorgt ervoor dat een boot niet afdrijft. Het is zwaar en geeft tegenwicht. Het symboliseert het vertrouwen van Gods liefde. Christelijke hoop geeft mensen een belofte waaraan ze zich vast kunnen klampen. Maar een anker geeft niet alleen tegenwicht en stabiliteit. Een anker kan ook de bewegingsruimte beperken. Door een aantal van de aardse geneugten als zondig te bestempelen kan men actief participeren in het bereiken van het hiernamaals. Opvallend is dat van der Vorst christenen een bijzondere plaats in de samenleving toedicht. Volgens hem beroepen christenen zich vaak op hun uitzonderlijke en bevoorrechte positie doordat zij God hebben aangenomen en leven volgens Zijn leer. Het gaat erom dat men nu moet afzien, maar dat ze zo’n sterke en gegronde hoop hebben dat alles goed komt op het moment dat men het hiernamaals betreedt dat het huidige afzien draaglijk wordt.²⁴ Deze religieuze vorm van hoop manifesteerde zich vanzelfsprekend niet alleen in de zeventiende eeuw maar komt in alle tijden, landen en culturen terug. Toch heeft de christelijke variant zicht voor een groot deel in de pré-middeleeuwen en middeleeuwen gevormd.²⁵ In het Oude Testament werd hoop gezien als een boodschap van vertrouwen die God de mensen gaf. De schrijvers van het Oude Testament bijvoorbeeld hebben bewust gekozen voor het neerzetten van een God die vertrouwen opwekt en waarbij hoop gegronde hoop is.²⁶ Jezus’ opstanding is het levende bewijs en symbool voor hoop. Dat is wat God de christenen in het vooruitzicht stelt op het moment dat zij in Jezus’ spoor volgen. Het is dus een reden om te hopen. Hopen wordt hiermee gegrond.

21 Vorst, Roland van der. Hoop. 2nd. Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers, 2009. hoofdstuk: ‘hoop volgens de christelijke, theologische traditie’. p. 67 – 93.

22 Ibid. p. 64 – 73.

23 Deze tekst is ontleend aan de Groot Nieuws Bijbel (herziene editie), © Nederlands Bijbelgenootschap & Katholieke Bijbelstichting 1996.

24 Vorst, Roland van der. Hoop. 2nd. Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers, 2009. P. 77-98.

25 Eliade, Mircea. "Hope." The Encyclopedia of Religion. 16 vols. MacMillan Reference Books, 1993.

26 Curtis, Peter H. Kant's philosophy of hope. New York: Peter Lang Publishing, 1993. P. 2-8

Toch zijn er ook altijd denkers geweest die hoop afzonderlijk van religie hebben gezien. Lang voor deze overwegend christelijke middeleeuwen associeerden Plato en Aristoteles hoop nog niet met religie. Plato noemde het *'de verwachting van een toekomstig genoegen'* en Aristoteles noemde het *'de verwachting van een aangrijpende toekomstige ervaring'*.²⁷ Philo bracht hoop daarentegen wel weer in verband met God. Volgens hem is de capaciteit om te kunnen hopen zelfs wat de mens onderscheid van andere wezens.²⁸ Later sloot Augustinus zich hierbij aan en noemde hij het zelfs *'één van de drie wezenlijke voorwaarden voor een godvruchtig leven'*. De andere twee zijn geloof en liefde.²⁹ Thomas van Aquino noemde hoop een 'theologische waarde'. Het ultieme doel van hoop is volgens hem de vreugde van éénwording met God.³⁰ Ook Luther benadrukte dat spirituele hoop noodzakelijk is voor het dragelijk maken van lijden en beproevingen. En laten we ook het concept zonde niet vergeten. Dit neemt een belangrijke plaats in als motivatie van geloof en hoop. Doordat de kerk een machtig instituut was, dat tussen God en het volk in stond, had de kerk veel invloed. Over het algemeen werd geloofd dat iedere mens zondig was en dat zij door goed te leven naar het hiernamaals konden gaan. Hier komt hoop om de hoek kijken. Doordat 'goed leven' een enigszins vaag begrip was en er geen consensus was tussen verschillende christelijke groeperingen kon niemand er honderd procent zeker van zijn dat hij of zij het leven leefde zoals God dat van hen verwachtte. Naast 'zo goed mogelijk leven' was hoop daarom uitermate belangrijk. In deze periode was het menselijk handelen sterk verbonden met het geloof in de christelijke God.³¹ Zoals in alle tijden echter waren ook hier critici die zich uitlieten over het onderwerp. Spinoza hield er bijvoorbeeld een meer psychologische visie op hoop op na. *"Hoop"* schreef Spinoza *"is niets meer dan veranderlijke vreugde, ontstaan uit een beeld van de toekomst waarover we niet helemaal zeker zijn."* Volgens deze visie is hoop altijd min of meer vermengd met angst. Zonder de angst dat iets niet zal worden zoals we hopen zou het tot een zekerheid worden.³² Spinoza was niet de enige die er dergelijke denkbeelden op na hield. Luther bijvoorbeeld gaf aan dat hoop niet meer nodig zou zijn op het moment dat overal gerechtigheid heerst.³³ Opvallend is dat verschillende filosofen van de vroeg moderne periode, zoals Hobbes, Lockes en Hume, hoop in psychologische, begrensde termen beschrijven. Een voorbeeld hiervan is dat hoop louter de behoefte van het verwerven van een object zou zijn. Bovenstaande filosofen hebben geen directe kritiek op hoop maar nuanceren het begrip en maken het eindig.

27 Ibid. p. 2-8

28 Schrijven, J.J.A. Elpis. De Voorstelling van de Hoop in de Griekse Literatuur tot Aristoteles. Groningen: Wolters, 1965. p. 34-39.

29 Curtis, Peter H. Kant's philosophy of hope. New York: Peter Lang Publishing, 1993. p. 6-8.

30 Davies, Brian. The thought of Thomas Aquinas. 1st. Oxford: Oxford University Press, 1993.. P. 56-78.

31 Eliade, Mircea. "Hope." The Encyclopedia of Religion. 16 vols. MacMillan Reference Books, 1993.

32 Curtis, Peter H. Kant's philosophy of hope. New York: Peter Lang Publishing, 1993. P. 2-8.

33 Ibid.

1.3 Verlichting

Een logisch gevolg op de laatstgenoemde vorm van hoop was het geloof in de mogelijkheden van de mens. Doordat het tijdperk van uitvindingen en nieuwe ontdekkingen aanbrak ontstond er een kentering. Hoop was niet meer iets dat alleen van God kon komen, maar de mens kon hier zelf invloed uitoefenen op zijn overlevingskansen. De verlichting deed zijn intrede en hoop kreeg een dimensie van vertrouwen. Zo ontdekte men bijvoorbeeld dat de aarde niet het middelpunt van het heelal is en rond in plaats van plat. Ook werd er kennis gemaakt met natuurkundige verschijnselen als zwaartekracht en het draaien van de aarde. Ineens kon men zelf verklaringen geven voor fenomenen die eerder aan God werden toegedicht. Dit waren de eerste stappen op weg naar de verlichting. Steeds minder werd als vanzelfsprekend aangenomen, met als gevolg een toenemend vertrouwen in de kracht van de menselijke geest. Steeds vaker werd de mens uitzonderlijke eigenschappen toegedicht. De pessimistische levensvisie van de middeleeuwen – met de dreigende Apocalyps als middelpunt – werd vervangen door een optimistisch geloof in eigen kunnen.³⁴ De pestepidemie heeft hier een belangrijke rol in gehad. Tot nu toe waren Gods wegen vaak ondoorgrondelijk maar de kwelling van de pest was te verschrikkelijk geweest om zonder vragen te worden aanvaard. Mensen die zich openstelden voor dit soort vragen en op zoek gingen naar de antwoorden, zagen al snel dat de mens invloed kon uitoefenen op zijn omgeving. Zo heeft de pest er mede voor gezorgd dat niet meer God, maar de wetenschappers in deze tijd de bijzondere leiders zijn.³⁵ Nieuwe inzichten in technologie, politiek en economie leveren een andere kijk op de samenleving op. De mens kan zelf iets afdwingen en dat was bijzonder hoopvol. Er ontstond dus een groeiend aantal denkers, die de mensheid en haar mogelijkheden in de toekomst als hoop zagen. Zij analyseerden het wezen van de hoop niet, maar hielden zich bezig met het doel van hoop; de mogelijkheden van de mensheid in deze wereld. Vaak werden deze ideeën omgezet in concrete plannen om een regering, economie en educatieve systemen om te vormen.³⁶ Met de komst van de verlichting krijgt hoop dus een andere betekenis. Van der Vorst noemt deze vorm van hoop ‘prestatiehoop’.³⁷ Net als christelijke hoop is er bij deze vorm van hoop sprake van veel vertrouwen. Zoals de term al doet vermoeden put prestatiehoop zoals Van der Vorst het genoemd heeft, kracht uit menselijke prestaties. Tegen het einde van de middeleeuwen krijgt het toeschrijven van hoop aan menselijke prestaties een andere invulling. Van der Vorst verwoordt het als volgt: *“Hoop verandert van een trekkende kracht in een duwende energie die mens en maatschappij kan aandrijven.”* In plaats van simpelweg accepteren dat de omstandigheden zo zijn en wachten tot de beloofde toestand zich

34 Betz, Hans Dieter, Don S. Browning, Bernd Janowski, and Eberhard Jungel. "middle ages." Religion Past & Present; Encyclopedia of theology and religion. 12 vols. Leiden: Brill, 2009.

35 Tuchman, Barbara. De waanzinnige veertiende eeuw. 1st. Amsterdam: Arbeiderspers, 1980. P. 49-73.

36 Snyder, C.R. Handbook of Hope: Theory, Measures, & Applications. New York: Academic Press, 2000. P. 25-36.

37 Vorst, Roland van der. Hoop. 2nd. Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers, 2009. p. 66 – 85.

aandient, groeit het besef dat je de omstandigheden naar je hand kunt zetten. Dit besef loopt parallel met de komst van de verlichting en de wetenschappelijke inzichten die verworven werden.³⁸ Ook in deze tijd van rationalisering en empirisme is er kritiek op hoop te vinden. Men ging in extreme mate op de wetenschap vertrouwen en hoop werd voor veel mensen een vaag begrip waar moeilijk grip op te krijgen was. Vooral mensen die de mogelijkheid hadden zich te ontwikkelen, kregen extreem veel vertrouwen in het menselijk kunnen. Hierdoor werd het enigszins vage hopen op een betere toekomst werd omgezet in werken voor een betere toekomst.

1.4 Romantiek

Vervolgens is er een tendens die zich afzet tegen de drang om alles te kunnen verklaren. Deze periode, die de achttiende en de negentiende eeuw vertegenwoordigt, wordt ook wel de romantiek genoemd. Mensen gingen op zoek naar hun gevoel en kunst ging een belangrijke rol spelen. Ook in deze periode veranderden de denkbeelden over hoop. Men richtte zich meer op de emotie en ook deze vorm van hoop manifesteert zich vanuit die emoties. Van der Vorst gebruikt de term 'gemoedshoop'.³⁹ Hierbij gaat het er niet om concreet iets te bereiken, maar om de werkelijkheid te ontstijgen. De romantische periode die in de negentiende eeuw echt tot bloei komt, zet zich af tegen de wetenschappelijke visie met zijn universele natuurwetten. In plaats van te streven naar een algemeen inzicht in de natuur, gaat het erom dat de mens 'zichzelf zou worden' en zou streven naar een authentiek leven. Dat kan niet worden bereikt door de realiteit beter te begrijpen maar vooral door te proberen het alledaagse te ontstijgen. Er is een sterk verlangen naar een ideaal. Het gaat hier niet om het bereiken van een aards of hemels doel. Het gaat hier om het krijgen van een bijzonder gevoel. Een beloning laat soms lang op zich wachten maar dit wordt niet als probleem ervaren. Gemoedshoop brengt meer onzekerheid met zich mee dan eerdere en meer concrete vormen van hoop. Het grote ideaal wordt in de romantiek wel bereikbaar geacht, maar is hoogst onzeker en het duurt lang voor je beloond wordt. Die onzekerheid is echter geen last. Het gevoel dat de hoop zelf teweeg brengt is belangrijker dan de mate van waarschijnlijkheid dat het doel ook daadwerkelijk bereikt wordt.

³⁸Vorst, Roland van der. Hoop. 2nd. Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers, 2009. P. 101-126.

³⁹ Ibid.

1.5 Moderne tijd

Ook in de negentiende en twintigste eeuw zijn er nog veel aanhangers van de christelijke vorm van hoop. Op deze vorm van hoop komt meer en meer kritiek. . Marx is bijvoorbeeld zijn zeer kritisch op religieuze hoop. Volgens hem richten alle religieuzen hun hoop en verwachting op een wereld die niet de onze is. Een realistische wereld heeft geen belang bij religie en de valse hoop die dat met zich meebrengt. Zoals ook Bloch het zegt: *"The abolition of religion as the illusory happiness of the people is required for their real happiness."*⁴⁰ Daarnaast vestigen veel moderne denkers hun hoop opnieuw op wetenschap. Hoop wordt dan gezien als een essentieel instrument om te onderzoeken en ontdekken; Hoop als onbegrensde drijfveer van intellectuele activiteit. Ook krijgt hoop een meer individueel karakter. John Stuart Mill ziet hoop als mogelijkheid om ieder individu zijn volle capaciteit te laten ontdekken. Kierkegaard nuanceert christelijke hoop en de verwerping daarvan door te benadrukken dat de gelovige pas echt kan hopen op een hiernamaals als hij volledig beseft zelf sterfelijk te zijn en dus met beide benen in de wereld staat. En volgens de filosofie van Ernst Bloch is hoop het meest wezenlijke aspect van de mens, omdat de hoop inspireert om de gebaande paden te verlaten, op onderzoek uit te gaan, en zichzelf en de samenleving verder te ontwikkelen. Hoop creëert volgens Bloch mogelijkheid voor het scheppen van ruimte om tot verandering, verbetering en vooral herinterpretatie te komen.⁴¹ Volgens hem is de essentie om opnieuw te leren hopen, want: *"de hartstocht van de hoop komt uit haarzelf voort en maakt de mensen breder in plaats van smaller."* Hiermee geeft Bloch een nieuwe betekenis aan het begrip utopisch. Omdat de hoop en verwachting per definitie utopisch van aard zijn. Bloch ziet de utopie niet alleen als een toekomstbeeld. Hij ziet het tevens als een *goed* toekomstbeeld waar mensen een concrete bijdrage aan kunnen leveren.⁴² Moltmann, de theoloog die in de twintigste eeuw hoop weer op de theologische agenda zette, formuleert het anders: *'Geloof zegt dat God bestaat, hoop wacht op het moment dat deze waarheid zich aandient.'*⁴³ Deze moderne vorm van hoop lijkt de voorgaande drie met elkaar te verbinden en te herdefiniëren tot een nieuw geheel. Van der Vorst vat dit samen met de volgende metafoer: *"De middeleeuwer had God of een machtige koning die de ergste vijanden buiten de deur hield. De wereld was kleiner, maar gevuld met grote verhalen; verhalen waarin altijd wel plaats was voor een autoriteit die uiteindelijk aan de touwtjes trok. De verhalen boden hoop. De situatie in de hedendaagse samenleving is precies omgekeerd. Onze wereld is groter, maar de*

40 Roberts, Richard H. Hope and its hieroglyph: a critical decipherment of Ernst Bloch's Principle of hope. Atlanta, Georgia: Scholars Press, 1990. P. 8-37.

41 Hermesen, Joke J. Stil De Tijd. Pleidooi voor een langzame toekomst. 2nd. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 2009. p. 149-170.

42 Bloch, Ernst. The Utopian function of art and literature: selected essays. transl. Jack Zipes and Frank Mecklenburg. Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1988. p. 3-18.

43 Vorst, Roland van der. Hoop. 2nd. Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers, 2009. P. 54.

verhalen lijken kleiner".⁴⁴ En voor deze grote wereld vol met onzekerheden⁴⁵ ontstaan weer vernieuwde of herziene versies van hoop.

1.6 De eenentwintigste eeuw

Zoals we in bovenstaande tekst hebben vernomen, zijn er veel denkers en schrijvers die iets te zeggen hebben over het begrip hoop. Mensen die het als een drijvende- of juist stuwende kracht zien maar ook mensen die het afdoen als een illusie of droom. Descartes is hier een voorbeeld van. Door hem werd de onzekerheid die bij het begrip hoop komt kijken afgedaan als 'een illusionair verlangen' en door Hobbes als een 'storende verwarring'.⁴⁶ Naast de denkers die in bovenstaand stuk zijn aangehaald om de tekst te verduidelijken zijn er oneindig veel meer mensen die zich hebben beziggehouden met dit onderwerp. Omdat ik ervoor heb gekozen om me te richten op 'hoop in de moderne wereld' laten we de geschiedenis achter ons en gaan we kijken naar de moderne wereld en uitingsvormen van hoop. Een hedendaagse denker die kritiek op hoop heeft en niet mag ontbreken in dit stuk is Roger Scruton. Roger Scruton trekt in zijn boek *het nut van pessimisme en de gevaren van valse hoop* ten strijde tegen valse hoop wat hij een collectieve domheid noemt. Overigens, schrijft de Engelse filosoof, zal zijn pleidooi voor realiteitszin volstrekt nutteloos blijken te zijn, want mensen zijn evolutionair geprogrammeerd om redeloze hoop te koesteren en daar kan geen argumentatie tegenop. Een nuchtere constatering die ons terugbrengt naar de eenentwintigste eeuw. Een eeuw vol onzekerheden⁴⁷ en angst, de tegenhangers van hoop. Waar angst en onzekerheid heersen hebben mensen behoefte aan een positieve verwachting in de toekomst: hoop.

Roger Scruton is een filosoof uit de twintigste eeuw die twijfelt aan de mogelijkheden om ons lot aanmerkelijk te verbeteren door middel van een groots opgezet plan. Hij maant ons aan om onze aspiraties naar beneden bij te stellen, als erkenning van het feit dat de mens feilbaar is. En feilbaar is zeker de optimist die een utopische toekomst nastreeft, meent Scruton. Immers, diens idealen hebben geleid tot menselijke drama's die ontstaan wanneer een mensenmassa dronken wordt van valse hoop. Onder de daders bevinden zich communisten en nazi's, maar ook moslimterroristen, milieuactivisten en bureaucraten van de Europese Unie. Allemaal zouden ze hun moralistische wereldvisie het liefst opleggen aan de hele mensheid, desnoods met geweld. Het gevolg: verdraaiing van de waarheid en inperking van de vrijheid.⁴⁸ Hoop als oorzaak van foutief handelen dus. In de eenentwintigste eeuw, waar angst en onzekerheid heersen, lijkt hoop moeilijk uit te bannen. Dit is een gegeven dat ook Arnon Grunberg onderkent. Volgens hem een beklemmend gegeven omdat hij hoop '*de laatste emotie die*

44Vorst, Roland van der. Hoop. 2nd. Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers, 2009. P.70 .

45 "Iedereen is wetenschapper." NRC Next 14 september 2011.

46 Vorst, Roland van der. Hoop. 2nd. Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers, 2009. p. 60.

47 "Iedereen is wetenschapper." NRC Next 14 september 2011.

48 Scruton, Roger. Het nut van pessimisme en de gevaren van valse hoop. 1st. Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2010. P. 13-126.

uitgeroeid dient te worden, voordat men de waarheid onder ogen kan zien' noemt.⁴⁹ Na afsluiting van dit hoofdstuk door middel van het beantwoorden van een aantal vragen over hoop wordt uitgelegd welke rol deze uitspraak van Arnon Grunberg in de rest van deze scriptie zal gaan spelen.

1.7 Concluderend

Na deze beknopte theoretische beschouwing op hoop is het belangrijk ons te realiseren dat het fenomeen hoop een diepgravend en verdragend thema is. De gehele geschiedenis van een thema als dit beschouwen in een tiental kantjes is vanzelfsprekend niet mogelijk. Om het binnen de proporties van een masterscriptie te houden heb ik gekozen voor de meest relevante stromingen en dit verduidelijkt met citaten en uitleg van een aantal grote denkers die zich bezig hebben gehouden met het thema. Een dergelijke introductie op een thema als dit zou zelfs meer vragen kunnen oproepen dan het beantwoordt. Omdat er bij mij steeds meer vragen opdoemden, heb ik besloten dit hoofdstuk te eindigen met het beantwoorden van een aantal vragen met betrekking tot hoop, om vervolgens een zijweg in te slaan richting de kunst en uitingsvormen van hoop, die daar te vinden zijn.

Belangrijke filosofische vragen die opkomen na het bovenstaande theoretische kader kunnen de volgende zijn:

- Wat is de natuur van hoop?

In de loop van de tijd is hoop beschreven als emotie, gevoel, een rationele verwachting, inherent aan de menselijke natuur en als verbeelding. En dit is nog maar een greep uit velen. Filosofisch is dit een van de meest interessante en tegelijk een van de gecompliceerdste vragen. Een consistent gegeven in het schrijven over hoop is dat het onlosmakelijk verbonden is met de menselijke natuur.

- Wat zijn de voorwaarden voor hoop?

Ook hier zijn verschillende theorieën over. Hobbes bijvoorbeeld denkt dat verlangen een voorwaarde voor hoop is. Luther ziet hoop juist als de voorwaarde voor verlangen. Ook zijn er filosofen die zeggen dat aan bepaalde voorwaarden voldaan moet zijn voordat een persoon kan hopen. Religieuze hoop bijvoorbeeld zou alleen ervaren kunnen worden als een persoon ook een religieuze ervaring heeft gehad. Hoewel hoop op een religieuze ervaring ook tot de religieuze hoop gerekend kan worden, wat deze vraag zeer afhankelijk maakt van tijdsgeest en maatschappelijke context.

- Wat is het doel van hoop?

Voor Plato en Aquino heeft hoop altijd te maken met vreugde en verheugen terwijl bijvoorbeeld Luther heeft gezegd dat hoop niet meer nodig is op het moment dat overal gerechtigheid heerst en impliceert

49 Goud, J.F. Het leven volgens Arnon Grunberg: De wereld als poppenkast. 1st. Zoetermeer: Klement/Pelckmans, 2010. p. 65-72.

het begrip een bepaalde mate van onrecht. Hoop heeft echter wel altijd een toekomstgericht doel en zekere mate van verwachting in zich wat een voorwaarde is om te hopen.

- Wat is de functie van hoop?

Dient hoop een uniek en essentieel doel? Hobbes, Locke en Spinoza dachten van niet, Luther en Augustinus daarentegen geloofden dat hoop lijden dragelijk kan maken. Bloch was er juist van overtuigd dat hoop mensen kon aanzetten tot goede daden. Ook is deze vraag verbonden met essentiële vragen over de aard van de mens. Als de mens namelijk meer is dan enkel een complex organisme en het ultieme doel éénwording met God is dan zou hoop een sleutel tot deze éénwording kunnen zijn. Als alles daarentegen voorbestemd zou zijn dan is de functie van hoop gereduceerd tot nul.⁵⁰

Van de filosofische hoop nu naar de concrete hoop. In de loop der tijden is hoop altijd inherent geweest aan de menselijke natuur. Tijdens verschillende maatschappelijke ontwikkelingen heeft het zich steeds op andere manieren gemanifesteerd. Eén van de manifestaties van hoop is kunst.

50 Curtis, Peter H. Kant's philosophy of hope. New York: Peter Lang Publishing, 1993. P. 2-8.

Hoofdstuk 2 - Uitingsvormen van hoop

Hoop in de hedendaagse wereld heeft verschillende uitingsvormen. Kunst en hoop zijn vaak met elkaar verbonden. Er zijn echter ook andere uitingsvormen van hoop, daar zullen we later op terugkomen. Het doel van dit hoofdstuk is inzichtelijk maken wat hoop kan betekenen binnen een artistiek proces. Zowel voor de kunstenaar als de toeschouwer. Uiteindelijk zullen we zien dat dit artistieke proces ook plaatsvindt binnen de literatuur.

2.1 De hoopgevende rol van het artistieke proces

Kunst kan een hoopgever zijn doordat ze een esthetische ervaring oproept. Maar hoe worden hoopvolle esthetische ervaringen eigenlijk opgeroepen? Er zijn momenten dat je gedachten lijken te stoppen en de wereld ineens op een andere manier bij je binnen komt. Dat kan bijvoorbeeld zijn als je ineens oog in oog staat met een indrukwekkend natuurfenomeen of met een schilderij. Een belangrijke filosoof die geschreven heeft over dit fenomeen is Arthur Schopenhauer. Schopenhauer is een 19^e eeuwse filosoof, die zich heeft beziggehouden met de wil en hoe we daarvan kunnen loskomen. Daarbij ziet hij een belangrijke rol voor de 'voorstelling': *“Wanneer een aanleiding van buitenaf of een stemming van binnenuit ons plotseling uit de eindeloze stroom van het willen opdiept en ons kennen verlost uit de slavernij van de wil, zodat onze aandacht niet langer is gericht op de motieven van de wil maar we de dingen los kunnen zien van hun relatie tot de wil, ze dus belangeloos, zonder elke vorm van subjectiviteit, zuiver objectief kunnen beschouwen en er ons volledig aan kunnen overgeven in zoverre ze voorstellingen zijn en geen motieven, -dan is de toestand van rust, die we langs de eerder genoemde weg van het willen steeds zochten, maar die ons steeds weer ontglipte, ineens vanzelf ingetreden en voelen we ons volmaakt gelukkig.”*⁵¹ Hiermee doelt Schopenhauer op de mogelijkheid om jezelf te kunnen verliezen in een (kunst)object bij aanschouwing. Hierbij kan de individualiteit en alle percepties daaromheen worden vergeten. Schopenhauer verwoordt het op de volgende manier: *“Dan is het om het even van waaruit men de zon ziet ondergaan, vanuit een kerker of vanuit een paleis.”*⁵² Volgens Schopenhauer is het vrijwel altijd mogelijk om, tijdens het aanschouwen van het kunstobject, een esthetische ervaring op te roepen. Daarbij kan de toeschouwer ontsnappen aan de subjectiviteit en de slavendienst van de wil om zich te verplaatsen in de toestand van het zuivere kennen. Het zuivere kennen is de staat van zijn die Schopenhauer als ultiem beschrijft. En die staat kan bereikt worden door

51 Schopenhauer, Arthur. De wereld als wil en voorstelling / Arthur Schopenhauer ; vert. Hans Driessen.. 3d. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1997. Blz. 309.

52 Ibid. p. 302-216.

het ervaren van esthetiek. Gewone dingen worden dan op een ongewone manier beleefd, de praktische kijk maakt plaats voor een esthetische. Schopenhauer onderscheidt in dit verband het *gewone* en het *betere* bewustzijn.⁵³ In ons gewone bewustzijn worden objecten die we zien betrokken op het hier en nu. Daarmee bedoelt hij dat de objecten zoals we die beleven, altijd verbonden zijn met een interesse of belang. De objecten die bekeken worden vanuit dit gewone bewustzijn hebben dus een functie voor onze eigen individuele belangen. Dit gewone bewustzijn wordt ook wel empirisch bewustzijn genoemd. Volgens Schopenhauer is dit bewustzijn helemaal geen plezierige toestand. Hij koppelt het empirisch bewustzijn aan een verlangen, bevrediging en erkenning. Dat veroorzaakt volgens hem de nodige onrust, verveling en ontgoocheling. Duurzaam geluk is volgens Schopenhauer te vinden in het esthetisch bewustzijn. Het gevoel van het schone is dan een gevoel van sereniteit en opperste harmonie. Het kan worden opgeroepen door de natuur, maar vooral ook door de kunsten. Hierbij spelen individuele interesses of belangen geen rol. In de esthetische ervaring ben je niet gericht op iets buiten de realiteit, maar zit je er middenin. Je doet afstand van je dagelijkse stroom van gedachten, en alles wat je ziet wordt ondergeschikt gemaakt aan de ervaring die je ondergaat.⁵⁴ Maar wat is nu de dimensie van hoop in de esthetische ervaring? Volgens Schopenhauer bevrijdt de esthetische ervaring je van *'het slavendom van de wil'*.⁵⁵ Het heft de pijn (tijdelijk) op. Om deze ervaring hoopvol te maken moet het echter meer bieden dan alleen een vlucht uit de werkelijkheid en een tijdelijk verzachting van de pijn. Ook hier biedt Schopenhauer uitkomst. Volgens hem kent het esthetische genot twee bronnen. Het genot dat de kijker ervaart bestaat deels uit de bevrijding of verlossing uit de verleidingen van de wil. Dit is de subjectieve kant van het esthetisch genot. De toeschouwer vergeet even zichzelf en wordt één met wat hij ziet. Naast het subjectieve genot ervaart iemand die een kunstwerk intensief ondergaat nog meer. De toeschouwer ziet het kunstobject niet in relatie tot zijn eigen verlangens, maar krijgt een ander beeld van dat object. Volgens Schopenhauer: *"Zij rukt het object weg uit de stroom van het wereldgebeuren en zet het geïsoleerd voor zich neer, ze zet het rad van de tijd stil, de relaties verdwijnen voor haar en alleen het wezenlijke, de idee, blijft als object over."*⁵⁶ Bij het zien van een schilderij ziet de toeschouwer dus eigenlijk meer dan het schilderij. De motivatie en inspiratie van de kunstenaar kunnen de toeschouwer ook inspireren. Dat inzicht is hier geen cognitief inzicht, het is niet in woorden over te brengen. Wie wordt getrokken door een kunstwerk is op dat moment niet bezig met wat het precies betekent, hij wordt getroffen door iets groters. Een voorbeeld geeft de filosoof Roger Scruton. Volgens hem heeft de kunst een deel van de taken van religie overgenomen in de moderne westerse samenleving. *"De kunst heeft van lieverlee de oude religieuze taak overgenomen om de spirituele werkelijkheid te symboliseren, die het bereik van de wetenschap te boven gaat. En zo is religie haar*

53 Schopenhauer, Arthur. *De wereld als wil en voorstelling* / Arthur Schopenhauer ; vert. Hans Driessen.. 3d. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1997. Blz. 50.

54 Ibid. p. 128 – 312.

55 Ibid.

56 Ibid.

*greep op de collectieve verbeelding kwijtgeraakt, en heeft de cultuur een steeds belangrijker plaats ingenomen, omdat die het betrouwbaarste medium is om de geest van sceptische mensen te laten deelnemen aan verheven ethische ideeën.”*⁵⁷ Hiermee verwijst Scruton naar de hoopgevende invloed van de kunst. Namelijk het tegengaan van scepsis door het laten beleven van idealen. Uit bovengenoemde blijkt dat een esthetische ervaring in twee opzichten een hoopvolle ervaring kan zijn. Het kan een ideaal aanwakkeren of oproepen en het kan de toeschouwer een algeheel positief gevoel geven waardoor nieuwe inzichten gecreëerd kunnen worden.

2.2 Concluderend

In eerste instantie lijkt Schopenhauer zich los te willen maken van de wil, het verlangen, en daarmee de hoop. Als we ons echter meer verdiepen in zijn gedachtegoed ontdekken we dat er een mogelijkheid is om los te komen van het lijden dat leven heet. Hierbinnen is een dimensie van hoop te herkennen. Deze uitweg noemt hij het esthetisch bewustzijn. Het lijden van de werkelijkheid noemt hij het empirisch bewustzijn. Hij koppelt het empirisch bewustzijn aan een verlangen, bevrediging en erkenning. Dat veroorzaakt volgens hem de nodige onrust, verveling en ontgoocheling. Duurzaam geluk is volgens Schopenhauer te vinden in het esthetisch bewustzijn. De reden dat Schopenhauer relevant is voor deze thesis is zijn visie op de functie van kunst. Schopenhauer focust daarbij op de esthetische ervaring terwijl andere kunstvormen een dergelijk gevoel van ongebondenheid kunnen oproepen. Later zullen we ontdekken dat Abdelkader Benali het ‘vrije schrijversruimte’ noemt die hij nodig heeft om literatuur te kunnen produceren. Interessant aan Schopenhauers’ betoog is dat hij een pleidooi houdt tegen de wil. Volgens zijn filosofie wordt het lijden in de wereld veroorzaakt door verlangen. Zoals eerder gedefinieerd is verlangen een begrip dat dicht bij hoop ligt. We zouden dus kunnen zeggen dat Schopenhauer kritiek op hoop heeft. De bewuste hoop althans. Hij geeft echter een uitweg uit het lijden in de vorm van de esthetische ervaring. Deze ervaring biedt een (tijdelijke) uitweg uit de kwellen van het leven doordat tijd en omstandigheden niet bestaan binnen het kortstondige moment van de esthetische ervaring. Enerzijds is de hoop een uitvlucht uit een leven van lijden volgens Schopenhauer kunst. Anderzijds heeft hij kritiek op de wil en het verlangen en daarmee de hoop. Binnen de bewuste wereld is Schopenhauer een criticus als het op hoop aankomt. Het is echter wel nodig om de esthetische ervaring ten volle te kunnen ervaren en uit de wereld van het lijden te kunnen stappen. Focussend op de kritiek die Schopenhauer heeft op hoop brengt dit hem dichtbij het gedachtegoed van Arnon Grunberg, waar later meer over gaan lezen.

⁵⁷ Ibid.

Vervolg

Scruton en Schopenhauer geven kritiek op het fenomeen hoop. Ook in de eenentwintigste eeuw zijn er denkers die kritiek op hoop hebben. Veel meer mensen hebben positieve associaties bij hoop waaruit evenementen als De nacht van de hoop, voortkomen. Kunst is bij beide stromingen een uitingsvorm die blijft terugkomen. Ook literaire kunst wordt vaak gebruikt als manifestatie van hoop. Binnen de wereld van de fictie zijn er veel schrijvers die hun hoofdpersonen laten stoeien met het concept hoop. Gedurende de zoektocht naar hoop in de moderne wereld zocht ik naar een uitingsvorm van hoop waarmee ik een beeld zou kunnen schetsen van de manifestaties van hoop die zich voordoen binnen moderne Nederlandse context. Na een gesprek met mijn scriptiebegeleider meneer Goud over deze problematiek, raadde hij mij aan eens naar de literatuur te gaan kijken. Op basis van mijn persoonlijke interesse en het advies van J.F. Goud, heb ik vervolgens mijn keuze gemaakt voor een literaire beschouwing van een aantal werken van respectievelijk Arnon Grunberg en Abdelkader Benali.

Er zijn verschillende redenen waarom ik gekozen heb voor deze auteurs. In eerste instantie zijn het Nederlandse schrijvers en hebben zij beiden in korte tijd een indrukwekkend oeuvre weten te produceren. Daarnaast zijn zij om uiteenlopende redenen veelbesproken. Beiden geven mediaoptredens waarin ze vaak pittige analyses over de Nederlandse samenleving poneren. Grunberg heeft een joodse achtergrond maar heeft daar al vroeg afstand van gedaan. Benali heeft een Marokkaanse achtergrond en vecht nog iedere dag tegen hokjes waarin men hem dreigt te stoppen. Zoals later zal blijken hebben beide schrijvers een totaal verschillende visie op het thema hoop. Hierdoor vertegenwoordigen zij de twee meest uiteenlopende denkbeelden over hoop in de eenentwintigste eeuw. Het gehele oeuvre van beide schrijvers is dermate veelomvattend dat het de afmetingen van een masterscriptie zou overstijgen. Omdat ik heb gekozen voor het thema hoop in de eenentwintigste eeuwen en dat zal illustreren met twee Nederlandse schrijvers, heb ik mij beperkt tot werken uit de eenentwintigste eeuw. Alle boeken en artikelen zullen dus in dit decennium gepubliceerd zijn, ook bij interviews en media-optredens kies ik ervoor om te focussen op deze tijdsspanne.

3.1 Verantwoording voor de keuze van de schrijvers

De keuze voor deze twee schrijvers heb ik gemaakt na een gesprek met mijn scriptiebegeleider meneer Goud. Hij attendeerde mij op hun opvallende standpunten en uitingen daarvan. In hun gedachtegoed leken zij ver van elkaar verwijderd te zijn. Beide schrijvers profileren zichzelf regelmatig in de media en nemen daarbij controversiële standpunten in. Op basis van de thematiek en tijdsspanne heb ik een aantal literaire werken van de betreffende auteurs gelezen. Beide hebben een persoonlijke achtergrond die vaak, al dan niet direct, terugkomt in hun werk. Beiden hebben bewuste keuzes gemaakt met betrekking tot de identiteit die ze uitdragen en grote delen van hen beider oeuvre wordt hierdoor beïnvloed. Grunberg is streng religieus (joods) opgevoed en heeft al op jonge leeftijd religie afgezworen.⁵⁸ Sindsdien is hij, soms enigszins obsessief, bezig met het verkondigen en uitdragen van wat in zijn ogen de waarheid is. Geloof, hoop en liefde behoren niet tot deze waarheid.⁵⁹ Een voor hem voor de hand liggende manier om dit standpunt uit te dragen en de lezer mee te nemen in zijn wereld is de literatuur. Op een geraffineerde manier neemt hij de lezer mee in de wereld van de hoofdpersoon van het boek om die wereld vervolgens stukje bij beetje af te breken. Benali levert ook een dagelijkse strijd

⁵⁸ www.arnongrunberg.com bezocht: 8 augustus.

⁵⁹ Grunberg, Arnon. "Geloof, hoop en liefde." Volkskrant 26 april 2010.

tegen zijn (vermeende) identiteit. Zijn werk wordt regelmatig in het hokje 'migrantenliteratuur' geplaatst waar hij het met pijn en moeite weer uit moet zien te halen. Dat is lastig want migratie komt vaak terug als thema in zijn werk. Benali zelf zegt over zijn identiteit: *'Over mijn heden en verleden heeft iedereen een mening, anderen hebben een identiteit voor mij verzonnen. Ik blijf een Marokkaan voor Nederlanders en een Nederlander voor Marokkanen. Maar een deel van mijn identiteit ligt in de toekomst, die kan ik in literatuur nabootsen.'*⁶⁰ Deze uitspraak is één van de redenen dat ik gekozen heb om (een deel van) het oeuvre van Benali te bestuderen. Hij geeft aan een toekomstgerichte visie te hebben en ontleent een deel van zijn identiteit aan de toekomst. Aangezien hoop vaak gedefinieerd wordt als een verwachting van de toekomst lijkt Benali zich op een positieve manier tot het thema te verhouden.

60 Benali, Abdelkader. "Lijk ik echt op Mohammed B.!? ." NRC Handelsblad 4 januari 2005.

3.2. Inleiding op de schrijvers

Omdat identiteit en gedachtegoed vaak voortkomt uit, of beïnvloed is door de levensloop van de betreffende persoon, wordt dit hoofdstuk ingeleid door middel van een introductie op beide schrijvers en hun oeuvre.

3.2.1 Leven en werk van Grunberg

Arnon Yasha Yves Grunberg wordt geboren op tweeëntwintig februari 1971 te Amsterdam. Zijn ouders waren joods en afkomstig uit Berlijn maar in de oorlog verhuisden zij naar Amsterdam. Samen met zijn zus krijgt Arnon een streng religieuze opvoeding. Op zijn twaalfde wint hij zijn eerste schrijfwedstrijd. In die tijd bezoekt hij het Vossius gymnasium waar hij vroegtijdig van wordt verwijderd in verband met 'onacceptabel gedrag'. De jonge Grunberg wil acteur worden en doet auditie op verschillende toneelscholen. Hij wordt nergens toegelaten, wat ervoor zorgt dat hij zich richt op het schrijven. Al snel is hij het acteren vergeten en richt hij zich volledig op het schrijven. Het toneelstuk *'Koningin Frambozenrood'* dat hij schrijft voor de Toneelgroep Amsterdam wordt geplaatst in het NRC Handelsblad, één van zijn eerste successen. Hij weet nog niet wat hij wil en is op zoek naar kansen en mogelijkheden. Om dit te kunnen bekostigen heeft hij verschillende baantjes. Niet één ervan houdt hij lang vol. Intussen is hij zich wel bewust van zijn schrijverscapaciteiten. Rudi Kagie zei hierover: *'Neurotisch, onberekenbaar, en sinds zijn twaalfde rotsvast overtuigd van zijn eigen talent.'*⁶¹ Op een gegeven moment (1999) neemt hij het heft in eigen hand en begint een uitgeverij. Zonder goede afloop echter, want na vijf mislukte publicaties wordt het bedrijf failliet verklaard. Grunberg heeft intussen een grote schuld opgebouwd die hem blijft achtervolgen. Interessant detail is dat hij later, na de publicatie van zijn eerste succesvolle roman, een bijeenkomst zal beleggen, waarbij hij tijdens een feestelijke avond alle mensen van wie hij geld heeft geleend, contact terugbetaalde. Een ontmoeting met uitgever Vic van de Reijt vormt het begin van een meer succesvolle carrière. Het contract voor de eerste roman is al rond voordat Grunberg ook maar een letter op papier heeft gezet, maar *Blauwe maandagen* maakt in 1994 alle beloften waar. Het debuut wordt een Europese bestseller en Arnon Grunberg staat als schrijver op de kaart. Voor zijn eerste roman ontvangt hij twee grote prijzen, namelijk de Anton Wachterprijs voor het beste prozadebuut en het Gouden Ezelsoor voor het best verkochte literaire debuut. Vanaf die tijd gaat het razendsnel. Hij heeft zijn roeping gevonden en begint in hoog tempo boeken, columns, blogs en toneelstukken te schrijven. Menig geïnteresseerd lezer heeft moeite hem bij te houden. De romans *Figuranten (2007)*, *De heilige Antonio (1998)*, en *Fantoompijn (2000)* volgen

61 Kagie, Rudie. "Arnon Grunberg, een briljant rotjoch." Vrij Nederland 14 juni 2003. n. pag. Web. 30 Sep. 2011.

elkaar snel op. Fantoompijn wordt bekroond met de AKO literatuurprijs. Met *de geschiedenis van mijn kaalheid* (2000) won hij nogmaals de Anton Wachterprijs, ditmaal onder het pseudoniem Marek van der Jagt. Een unicum omdat deze prijs maar eenmaal aan dezelfde persoon wordt uitgereikt. Niemand wist toentertijd echter dat Grunberg achter het pseudoniem van der Jagt schuilging. Ook *Gstaad 95-98* (2000) en *Monogaam* (2002) publiceerde hij onder dit pseudoniem. In de eenentwintigste eeuw publiceert hij ieder jaar een nieuwe roman. Daarnaast heeft hij allerlei nevenactiviteiten. *'Brief uit Amerika'* en *'Grunberg rond de wereld'* zijn hier voorbeelden van, deze publiceerde hij in het NRC Handelsblad.⁶² Ook in literaire tijdschriften publiceerde hij met enige regelmaat en in het radioprogramma *De avonden* verzorgt hij gesproken columns. In 2005 won *'De Joodse Messias'* zowel de Gouden Uil als de AKO literatuurprijs. In 2005 werd de Grunberg Bijbel uitgebracht. In september 2006 kwam zijn meest succesvolle werk tot nu toe; *Tirza* uit. Hiervan werden meer dan 300.000 exemplaren verkocht en hij won er nogmaals de Gouden Uil en de Libris Literatuurprijs mee. Na *Tirza* schreef Grunberg *Onze Oom* (2008), een oorlogsroman waarvoor hij inspiratie opdeed tijdens zijn journalistieke reizen door onder andere het Midden-Oosten, Afrika en Zuid-Amerika. Zijn romans zijn ook internationaal een succes en verschijnen in drieëntwintig talen. Grunbergs gehele oeuvre werd bekroond met de Duitse NRW Literatuurprijs in 2002 en de Constantijn Huygensprijs in 2009. Grunberg staat erom bekend sneller te schrijven dan menig lezer kan bijhouden en heeft reeds een omvangrijk oeuvre opgebouwd. Naast zijn romans publiceerde Grunberg vele essays, verhalenbundels, korte verhalen, toneelstukken en brieven naar diverse kranten en literaire tijdschriften. Het mag duidelijk zijn dat Arnon Grunberg al op jonge leeftijd zijn roeping heeft gevonden en steeds weer op verrassende manieren bijdraagt aan de Nederlandse literatuur. Rond de tijd dat een boek gepubliceerd wordt bedenkt hij ludieke mediastunts. Zo trok hij met een geit door Amsterdam toen *De Asielzoeker* uitkwam en lanceerde hij een weblog een tijdje voordat *Tirza* uitkwam. Hier blogde hij vanuit de identiteit van een jong meisje dat Tirza heet. Veel mensen zijn betrokken bij haar blog en zijn dan ook erg teleurgesteld dat Grunberg uiteindelijk achter het blog bleek te zitten. Grunberg weet keer opkeer de relatie tussen fictie en werkelijkheid ter discussie te stellen.⁶³

Ook zet hij zich in voor verschillende doelen en de ontwikkeling van het schrijverschap. Literaire projecten die hij belangrijk vind kunnen vaak rekenen op een financiële bijdrage van hem. Hij bekostigt dit met het prijzengeld dat hij wint. Ook met het geld van de prijzen die hij voor *Tirza* ontving heeft hij iets goeds gedaan.⁶⁴ Het boek van advocaat Joseph Margulies over Guantánamo Bay is ermee vertaald en een nieuwe vertaling van de poëzie van Heinrich Heine is door hem gefinancierd.

⁶² www.arnongrunberg.com (laatst bezocht 8 augustus 2011).

⁶³ Bommel Van. Dde Volkskrant, 2 februari 2007.

⁶⁴ Moll, Het Parool, 23 oktober 2004.

3.2.2. Leven en werk van Benali

Abdelkader Benali is op vijftwintig november 1975 geboren in Marokko, in het Berberse dorpje Ighazzazen. Wanneer hij vier jaar oud is, verhuist Benali samen met zijn moeder naar Nederland om zijn vader, die er dan reeds enkele jaren verblijft als gastarbeider, te vergezellen. Het herenigde gezin verhuist naar Rotterdam, waar Benali's vader een slagerij opent. De jonge Benali doet niets liever dan naar de bibliotheek gaan en jeugdliteratuur lezen. Vooral de boeken van Thea Beckman raken hem. *'Als die bibliotheek er niet was, was ik waarschijnlijk drugsdealer geworden.'*⁶⁵ Zegt hij in 2011 als reactie op bibliotheken die dicht moeten in verband met de bezuinigingen. Ook Benali begint op jonge leeftijd met het schrijven van verhalen. Hij neemt vaak deel aan literatuurwedstrijden, met resultaat. Zo wint hij met zijn teksten tweemaal de hoofdprijs van de Kunstbende en is hij ook enkele keren winnaar van de El Hizra-Literatuurprijs. Dit zorgt ervoor dat uitgeverij Vassallucci hem opmerkt en vervolgens een contract aanbiedt. In 1996, wanneer Benali eenentwintig is, publiceert de uitgeverij dan ook zijn eerste roman, *Bruiloft aan zee*, die meteen bekroond wordt met de Geertjan Lubberhuizenprijs voor het beste debuut van dat jaar. Toch wordt Benali's debuut niet meteen opgemerkt door de critici. De hype rond migrantenliteratuur is net van start gegaan en men beschouwt zijn roman als een handige zet om de literaire markt te bespelen en zo hoge verkoopcijfers te halen. Eén jaar later echter verandert die houding, wanneer men merkt dat de roman terecht is gekomen op de shortlist van de Libris Literatuurprijs. Abdelkader Benali staat plots op één lijst met enkele van de grootste Nederlandstalige schrijvers. Dit zorgt ervoor dat de roman nu wel opgemerkt wordt door de literatuurcritici en zijn werk ook veel lovende commentaren krijgt. Toch ervaart Benali de Libris-nominatie niet uitsluitend als iets positiefs: *'Die vroege nominatie was een vloek en een zegen. Van de ene dag op de andere ben je een schrijver. Het boek werd pas goed ontdekt door toedoen van die nominatie. Tot dan was het niet eens overal besproken. Maar ik heb na mijn debuut te kampen gehad met een writer's block.'*⁶⁶ Na *Bruiloft aan zee* is het dus lang wachten op een nieuwe roman van Abdelkader Benali. Pas in 2002, zes jaar na zijn bejubelde debuut, komt zijn tweede roman uit. Terecht geeft hij die dan ook de titel *De langverwachte* mee. In dit werk laat Benali een ongeboren baby aan het woord, die een hele familiegeschiedenis aan de hand van verschillende verhalen uit de doeken doet. Met *De langverwachte* kan Benali wel waarmaken wat met zijn debuut nog niet lukte: het boek wordt bekroond met de Libris Literatuurprijs van 2003. In die zes jaar tussen zijn eerste twee romans zit Benali, ondanks zijn faalangst, niet helemaal stil. In 1999 schrijft hij *De Ongelukkige*, een toneelstuk dat later ook nog in boekvorm verschijnt. Daarnaast wordt ook zijn verhalenbundel *Berichten uit Maanzaad-Stad* gepubliceerd. Deze bundel is een allegaartje van

65 Werf van der, Gerwin. "Ze gaan eraan." Gerwinvanderwerf. maart 2011. Web. 30 Sep. 2011.

66 "abdelkader benali - de langverwachte." Inktaap. Inktaap, 12 augustus 2011. Web. 30 Sep 2011.

teksten: hij bevat naast korte verhalen ook eerder verschenen columns, enkele gedichten en een non-fictieverhaal. Na *De langverwachte* verlaat Abdelkader Benali Vassallucci om de overstap te maken naar De Arbeiderspers. Plotseling komt Benali's schrijverscarrière in een stroomversnelling terecht: in enkele jaren tijd publiceert hij een indrukwekkend oeuvre. Het lukt de schrijver om de kritiek op *De langverwachte* en op de verhalenbundel achter zich te laten, al leert hij ook iets uit de ongunstige commentaar die deze twee boeken kregen. Hij beseft zelf dat hij een andere weg moet en wil inslaan met zijn volgende romans. Zijn volgende roman, *Laat het morgen mooi weer zijn*, is inderdaad veel minder expressief. De thematiek in deze roman gaat niet langer over de concrete problemen die migranten in het nieuwe land ondervinden. Benali pakt het dit keer subtieler aan: De problemen van het hoofdpersonage bevinden zich eerder op het meer abstracte, psychologische niveau. In 2006 brengt Benali al zijn zesde roman bij De Arbeiderspers uit, *Feldman en ik*. Reacties op deze roman zijn zeer uiteenlopend. Dit omdat het thema niets te maken heeft met de grootste thema's uit zijn vorige werken namelijk migratieproblematiek. Zelf zegt hij hierover: 'Ik ben lang genoeg de knuffelallochtoon geweest, de brug tussen culturen. Dat vakje is te klein voor mij. Ik wil de auteur blijven van mijn eigen verhaal'⁶⁷. Dit is waarschijnlijk de reden dat Benali voor zijn 6^e roman geen migranten thema heeft aangehouden maar koos voor een westerse inbreng. Toch kan deze thematische ommezwaai de literatuurcritici niet bekoren. Er kwam dan ook vrij veel kritiek op deze roman. Tussen de verschillende romans door publiceert Benali ook ander werk. Er verschijnen nog twee toneelstukken van zijn hand, *Yasser* (2002) en *Onrein* (2003). In 2006 brengt hij daarnaast nog een dichtbundel uit, *Panace*. Er verschijnen nog enkele novellen, waaronder de *Malamud-roman* (2004), die exclusief in de Libris-boekhandels wordt verkocht, en *De Argentijn* (2002). Benali verblijft ook enkele maanden in Beiroet, waar hij in de oorlog tussen de Hezbollah en Israël terechtkomt. Over zijn belevenissen in de stad houdt hij een blog bij, later worden deze teksten verzameld in *Berichten uit een belegerde stad. Abdelkader Benali vanuit Beiroet* (2006). Ter gelegenheid van de tachtigste verjaardag van Harry Mulisch schrijft hij *De eeuwigheidskunstenaar* (2007), een dun boekje dat hommage brengt aan de Nederlandse schrijver. Een van Benali zijn passies is het hardlopen. Deze passie vertaalt zich ook in zijn werk. Zo schrijft Benali in 2007 het boek *Marathonloper*, dat een neerslag is van wat hij voelt en beleeft tijdens het durlopen. Verder bevat het boek ook filosofische bedenkingen, bijvoorbeeld over de gelijkenissen tussen hardlopen en schrijven zoals het alleen-zijn tijdens beide activiteiten, maar ook hoe het lopen een manier is om zich los te maken van de traditie en de familie.⁶⁸ Ondanks die vergelijkingen houdt Benali het lopen en de literatuur strikt gescheiden: 'Ik ben een schrijver en een hardloper, maar nooit beide tegelijk. Die twee mogen niet door elkaar lopen. Dan wordt het mode. Een gimmick. Dat wil ik absoluut

67 Cloostermans, Mark. "De pen, een bevende kompasnaald. Het werk van Abdelkader Benali." *Ons erfdeel*. 51. (2008): p 42.

68 Abdelkader Benali, *Marathonloper*, De Arbeiderspers, Amsterdam, 2007, p42.

niet.⁶⁹ In 2009 verschijnt *De stem van mijn moeder*. De thematiek van deze roman doet terugdenken aan Benali zijn beginperiode. Centraal in het verhaal staat een man die behoort tot de tweede generatie. Hij heeft geen goed contact meer met zijn ouders en gaat slechts sporadisch bij hen langs. Dit verandert wanneer zijn vader hem belt en vraagt om op bezoek te komen. De moeder is namelijk erg ziek en vraagt naar het familiealbum, maar de vader kan het niet vinden. Hij vraagt aan zijn zoon om het te komen zoeken. Vanaf dat moment komen heel wat herinneringen bij het hoofdpersoonage bovendrijven. Ook het geheim dat zijn vader heel zijn leven met zich meedroeg, wordt ontsluit, wat ervoor zorgt dat de zoon eindelijk bepaalde gebeurtenissen uit het verleden kan verwerken. De terugkeer naar zijn ouders en het onder ogen komen van het verleden werkt als een loutering voor het hoofdpersoonage. *Zandloper* (2010) is, na *Marathonloper* uit 2007, Benali's tweede hardlooproman. In dit werk heeft de schrijver het hoofdpersoonage naar zichzelf genoemd. In de roman is Benali een schrijver van wie de carrière niet echt meer wil vlotten, vooral niet na een aantal slechte recensies. *Zandloper* is een vrij autobiografisch boek: Benali heeft het hoofdpersoonage niet voor niets naar zichzelf genoemd. Ook in deze roman is het niet moeilijk een aantal verbanden te herkennen tussen het lopen en het schrijven. Naast hardlopen is ook voetbal één van Benali's passies. Zeer recent verscheen dan ook *De weg naar Kaapstad* (2010), waarin de schrijver verslag doet van zijn tocht door Afrika. Op deze reis onderzocht Benali wat voetbal betekent voor het Afrikaanse continent ten tijde van het WK in Zuid - Afrika. Wanneer men hem vergelijkt met Bouazza en Mustafa Stitou, antwoordt Benali: 'Ik voel geen enkele verwantschap met mijn tijdgenoten. Nul komma nul. Hafid Bouazza zou zich zwaar beledigd voelen als ik zou zeggen dat hij en ik uit dezelfde bron putten.'⁷⁰ Ook de uiting van Kader Abdolah dat Benali's Librisprijs 'voor alle allochtonen is', vindt Benali flauwekul: 'Omdat mijn geval ongewoon is – Nederlands is mijn tweede taal – lijkt het onvermijdelijk dat er zo over gesproken wordt. Een jury bekroont het beste boek, niet het boek van een prijzenswaardige allochtoon.'⁷¹

69 Pronk, Iris. "Ze hopen dat ik schrijf over vliegende tapijten; Het manuscript: Abdelkader Benali." *Trouw* 9 september 2005.

70 Ibid.

71 Brems, Hugo. *Altijd weer vogels die nesten beginnen*. 1st. Amsterdam: Prometheus, 2009. p. 667-668.

3.3 De thematiek in hun werk

Nu we een inkijkje in het leven en werk van beide schrijvers gehad hebben is het tijd om inhoudelijk te gaan kijken wat hen bezighoudt en welke plaats hoop inneemt in hun werk. Tijdens het lezen van werken van de schrijvers kwam ik erachter dat hoop beiden bezighoudt. Zoals eerder genoemd ontleent Benali een deel van zijn identiteit aan de toekomst. Hiervan zouden we kunnen zeggen dat daar een zekere hoopvolle verwachting aan ten grondslag ligt. Grunberg heeft zich meerdere malen expliciet uitgesproken over hoop en ook in zijn werk komt het thema regelmatig terug.

3.3.1 Arnon Grunberg

In de roman *'huid en haar'* speelt Roland Oberstein de hoofdrol. Hij heeft een, zoals we dat van Grunberg kennen, complexe persoonlijkheid waar de lezer veel aspecten van meekrijgt tijdens het lezen. In het begin van de roman hoopt een vrouw dat Oberstein haar zal redden. Deze irrationele hoop blijft een thema in het verhaal. De vrouw blijft vertwijfeld achter, het thema houdt haar bezig. Ze denkt: *"Hebben we leren leven zonder hoop?"* Deze zin is tekenend voor Grunbergs' oeuvre. In Grunbergs werk hoeven we niet te rekenen op een semi-realistische, idealistische, toekomstvisie. Hij pleit consequent tegen de hoop en in dit geval de waanbeelden die deze hoop met zich mee kan brengen. Het liefst zou hij zowel de hoop als de liefde doodverklaren. In veel van zijn romans toont Grunberg een wereld die van alle geloof, hoop en liefde is ontdaan. Een wereld die extra pijnlijk gemaakt lijkt te zijn. Extra confronterend waardoor de lezer teruggeworpen wordt op zichzelf. Christian Beck, de hoofdpersoon in *De asielzoeker*, ziet zichzelf als de ontmaskeraar van de hoop, de illusie en het verlangen.⁷² Hij heeft echter een vriendin die gevoelsmatig mensen helpt en doet wat zij nodig acht. Dit kan hij niet rationaliseren en hij is met al zijn argumenten niet in staat haar deze denkbeelden uit haar hoofd te praten. Beck blijft echter wel pogingen doen om dit te rationaliseren en probeert alsmaar economische verklaringen voor haar gedrag te vinden. De innerlijke dialoog die zich afspeelt bij Beck is ook de dialoog die zich in de eenentwintigste eeuw afspeelt. Rationaliteit tegenover de hoop en het verlangen. Soms tegen beter weten in. In *De asielzoeker* geeft Grunberg letterlijk de strijd tussen de hoop en de wanhoop weer. Becks vriendin handelt uit liefde maar Beck lijkt niet bij dit gevoel in de buurt te kunnen komen. Ironisch hieraan is dat Becks vriendin geen enkele moeite lijkt te hebben met het helpen van haar medemens maar Beck zich in een voortdurende worsteling bevindt om te verklaren dat het niet logisch is om dat te doen.⁷³ Het einde van de asielzoeker lijkt het einde van de liefde en de hoop in te luiden. Voor Beck doet het dat in ieder geval wel:

⁷² Grunberg, Arnon. *De Asielzoeker*. 1st. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 2003. p. 87.

⁷³ Ibid.

*'Ik heb het geprobeerd, vogel', zegt hij, 'ik heb geprobeerd je alleen te laten. Ik heb mijn best gedaan je met rust te laten, maar het is niet gelukt. Ik kan je niet alleen laten, ik heb het geprobeerd, ik heb alles gedaan wat ik kon, maar het gaat niet. Dat moet je toegeven, dat het niet gaat. Dat zie je toch?' Hij verlaat het huis, in nachthemd en op slippers. Er valt een milde voorjaarsregen. Er zijn niet veel mensen op straat. In een nabijgelegen park gaat hij op een bankje zitten. (...) Hij speelt met de slippers van zijn vriendin die aan zijn voeten zitten. Een enkele voorbijganger, veelal met hond, kijkt hem aan en loopt dan niet eens bijzonder haastig door. Straks zullen er broeders komen, weet hij, die zich over hem ontfermen. Verpleegkundig personeel. (...) Maar niemand zal tot hem doordringen. (...) zijn haren, zijn wangen, zijn mond, zijn neus, zijn ogen, zijn hele lichaam is nat van de regen, maar hij blijft naar de bomen kijken en eindelijk ziet hij alles wat hij heeft verloren.'*⁷⁴ Een intens triest einde dat tevens het einde van het gevecht van Beck is. Beck heeft zolang gevochten tegen de compassie en de liefde die zijn vriendin van nature had en ten slotte heeft hij het aangenomen. Letterlijk aangetrokken in de vorm van haar pyjama. Volgens Borgman⁷⁵ heeft hij hier ook het kleed van de hoop aangetrokken.

Ook in onze Oom wordt veelvuldig verwezen naar de hoop. Net zoals in *'De asielzoeker'* is ook hier de hoop het laatste dat sterft. Lina, het meisje dat in de eerste bladzijden van het boek wordt meegenomen door een generaal die haar ouders heeft omgebracht, gelooft nog lang dat haar ouders haar ieder moment kunnen komen ophalen. Pas nadat ze heeft gezien dat haar ouders en zichzelf op een dodenlijst in de krant staan gelooft ze pas dat haar oude leventje voorgoed verdwenen is. In deze passage sterft haar hoop en daarmee een deel van zichzelf.⁷⁶ Vanaf dat moment zegt ze ook dat ze dood is.⁷⁷ Dit houdt ze vol tot ze zwanger wordt van de rebellenleider en een kind krijgt dat ze meteen herkent. *'O, jij bent het'*, zegt ze als het geboren wordt *'waarom heeft niemand mij verteld dat jij het zou zijn?'* Lina krijgt weer hoop zodra het kind geboren wordt. Ze wil ervoor zorgen en het behoeden voor het kwaad. Later vermoord ze haar eigen kindje omdat ze zijn mond dichtdrukt zodat hij niet gaat huilen en de soldaten ze betrappen. Ze realiseert zich dat ze zich vergist heeft alle jaren dat ze zei dood te zijn. Ze was schijn dood, nu haar kind is gestorven is ze pas echt dood.⁷⁸

In Grunbergs romans blijft hoop voortdurend ondergaan en vervolgens weer bovenkomen. Borgman noemt het in zijn essay⁷⁹ 'onkruid dat zich niet dood laat verklaren en telkens opnieuw de kop opsteekt'⁸⁰ Grunberg zegt als reactie hierop dat deze beeldspraak hem wel bevalt om het grimmige karakter ervan: *'De hoop als onkruid. Niet als iets leuks en fijns en lekkers (...).'*⁸¹ In de romans van Grunberg is hoop een terugkerend thema, je zou het zelfs een terugkerend gevecht kunnen noemen. Hij

74 Ibid. Laatste pagina.

75 Goud, J.F. Het leven volgens Arnon Grunberg: De wereld als poppenkast. 1st. Zoetermeer: Klement/Pelckmans, 2010. p. 112-113.

76 Grunberg, Arnon. Onze Oom. 2nd. Amsterdam: Lebowski, 2008. p. 112.

77 Goud, J.F. Het leven volgens Arnon Grunberg: De wereld als poppenkast. 1st. Zoetermeer: Klement/Pelckmans, 2010. p. 112-113.

78 Grunberg, Arnon. Onze Oom. 2nd. Amsterdam: Lebowski, 2008. p. 112.

79 Goud, J.F. Het leven volgens Arnon Grunberg: De wereld als poppenkast. 1st. Zoetermeer: Klement/Pelckmans, 2010. p. 67 – 96.

80 Ibid. p. 119.

81 Ibid. p. 121.

blijft worstelen met bestaande denkbeelden omtrent hoop. Vervolgens laat hij ze zo snel mogelijk de aftocht blazen, waarna het al dan niet weer terugkomt.

3.3.2 Abdelkader Benali

Ondanks dat het niet in de eenentwintigste eeuw is geschreven een voorbeeld uit *Bruiloft aan zee* (1996). Het hoofdthema van dit boek is de botsing van verschillende culturen. Eén van de belangrijkste motieven van de roman is migratie. Een ander belangrijk motief, dat voortvloeit uit de migratie, is de nostalgie, de heimwee naar Marokko, die bij vele immigranten in Nederland leeft. Ook de vader van de hoofdpersoon koestert vele jaren na hun aankomst in Nederland nog steeds de droom om ooit terug te keren naar zijn thuisland, het land waar volgens hem alles zoveel beter was. Benali's repertoire werd, vooral in zijn beginjaren, vaak 'migranten-literatuur' genoemd. Migratievraagstukken spelen hier een hoofdrol. Wat opvalt is dat veel migranten hun leven indelen op een manier die erg lijkt op de levensstijl van het thuisland. Vaak verlangen zij ernaar om op een dag terug te keren naar het land waar ze vandaan komen. De tweede generatie staat hier in Benali's romans vaak sceptisch tegenover zoals blijkt uit de volgende conversatie tussen Lamarat en zijn vader. *'Ik ben jullie vader, de alfa en de omega weetjewel, ik heb jullie hier naartoe gehaald en als het meezit, zal ik jullie ook wel eens een keer terugbrengen.'* *'Wat terug, wewe, wanneer terug baba, en zij mij eens: waarheen terug beboen?'*⁸²

Vader heeft als doel zijn kinderen eens terug te brengen naar Marokko, bij zijn zoon Lamarat zien we dat dat verlangen veel minder aanwezig is. Wel denkt Lamarat vaak aan wat zijn leven en hoe zijn toekomst hadden kunnen zijn als zijn ouders nooit naar Nederland geëmigreerd waren. *De jongen (...) had altijd wel een beetje gedroomd van een leven in de landstreek. Hoe goed zou het zijn als ze daar waren gebleven, (...) zwijmelde de melancholicus, en toen hij de taxi was ingestapt, deed zijn hart hem nog meer pijn, want hij besepte (...) dat hij niet alleen een mooi leven was misgelopen, maar ook een rijk leven, met veel roem en eer.* Een rijk leven, met veel roem en eer, verwijst naar de lotsbestemming van Lamarat: mocht hij opgegroeid zijn in de landstreek, dan was hij voorbestemd geweest om een getalenteerde mens-erger-je-nietspeler te worden. Vraagstukken rond de afkomst van de tweede en derde generatie blijven terugkomen. Het verlangen om terug te keren is steeds minder aanwezig.

Belangrijk onderdeel van de migrantenliteratuur is het verlangen naar een betere wereld in het Westen. Als ze eenmaal in het Westen zijn blijkt het materieel vaak beter te zijn maar gevoelsmatig horen ze nog thuis in het land waar hun wortels liggen. Hier is een tweeledige hoop te onderscheiden; enerzijds verlangen ze naar het 'rijke Westen' en anderzijds verlangen ze naar hun 'thuisland'.

82 Benali, Abdelkader. *Bruiloft aan zee*. 1st. Amsterdam: Vassalucci, 1996. p. 12 – 64.

In *'De langverwachte'* spelen veel verschillende thema's door elkaar. Het verhaal wordt verteld door een ongeboren kind. Dit kind vertelt de familiegeschiedenis van zijn ouders en grootouders. Dit kind symboliseert de hoop van het nieuwe leven. Het kind is nog niet geboren maar wil ik ook niet geboren worden als haar hele familie niet vreedzaam samen kan leven. Het ongeboren kind lijkt in de loop van het boek de karakters bij elkaar te brengen zodat zij geboren kan worden. Malika, de grootmoeder van het kind, maakt in haar tienerjaren haar eigen trouwjurk. Hiermee neemt ze het heft in eigen hand en geeft ze blijk van een groot vertrouwen dat haar geliefde op een dag op de stoep zal staan. Ze zweert namelijk de jurk niet meer uit te doen zolang er geen man gekomen is die met haar wil trouwen.

*'Malika had haar zinnen erop gezet de jurk die ze aan het maken was 'Eindelijk' te noemen, ze wilde de vrouwen een loer draaien die haar jurk 'Komt nooit af' en 'Hoogmoed' noemden. Al was ze nog niet uitgehuwelijkt en had nog geen man zijn voorkeur voor haar kenbaar gemaakt, toch geloofde ze dat er iemand bezig was zijn ziel naar haar te keren en wilde ze van alles in de wereld de jurk als eerste klaar hebben.'*⁸³ Het ongeboren kind vertelt over de geschiedenis. Hoe haar opa en oma elkaar ontmoetten, hoe haar andere opa en oma uit elkaar gingen, hoe haar vader haar moeder leerde kennen en zelfs hoe ze verwekt werd. Dat is als volgt beschreven: *'Het is gebeurd. In de vooravond is het gebeurd, en ik heb er niets van gemerkt. Ziet u wel, de grote gebeurtenissen gebeuren altijd als je er zelf niet bij bent. (...) Ik ben erbij betrokken, ik zal eruit voortkomen, maar ik heb mijn eerste brul gemist. (...) Dat krijg je als je bang bent iets te missen: je mist uiteindelijk de kern van de zaak. Nu ik u dit vertel, moet ik u meedelen dat ik alweer vijf regels geleden ben verwerkt.'* De vader van het kind is Mehdi, de in Nederland geboren zoon van Marokkaanse ouders. De moeder van het kind is Diana, de in Amerika geboren dochter van een Nederlandse moeder en een Indiaanse vader. Het kind is een versmelting van culturen. Het moment van het verwekken is als de culturen bij elkaar komen. Daar komt het kind uit voort dat het verhaal vertelt. Hoop, toekomstverwachting, en vooruitkijken staan centraal doordat Benali het kind dit verhaal heeft laten vertellen. De ouders van Mehdi zijn tijdelijk uit elkaar en weer is het een andere cultuur die ze bij elkaar brengt. De zwangere Diana brengt een bezoek aan haar schoonmoeder en verzoekt haar, voor Mehdi, om terug te keren naar haar man en haar leven weer op te pakken. Als moeder gehoor geeft aan deze noodkreet blijkt haar weggelopen dochter een paar dagen later plotseling ook weer voor de deur te staan. Interculturele relaties zijn een belangrijk thema in deze roman, hoop is echter de factor die het met elkaar verbindt en het tot een verhaal smeedt. Het bezoek van Diana aan Malika is het begin van de geboorte van het kind: *'Wacht.'* zegt Malika. *'Wacht ik moet voelen', en ze raakt de buik van Diana met haar rechterhand aan en voor het eerst in de drie maanden sinds mijn eerste fysieke levensdag, vergis u niet, voel ik grootmoeders warmte door me stromen, en ik barst uit in gejubel want nu pas weet ik dat de greppel gesloten is, dat de gaven voorgoed worden opgeruimd, dat het laatste*

83 Benali, Abdelkader. *De Langverwachte*. 1st. Amsterdam: Vassalucci, 2002. p. 49

obstakel dat naar de vervolmaking leidt zijn beslag heeft gekregen en ik me eindelijk kan opmaken om aan het lange wachten een einde te maken. Het wordt tijd om het leven in te springen.'

Het hele boek heeft toegewerkt naar dit moment. Het moment dat het ongebooren kind besloot om geboren te worden omdat zijn ouders en grootouders eindelijk harmonie en wederzijds respect hebben gevonden. In de boeken van Benali lijkt het erop dat Liefde en Hoop een belangrijke rol spelen. Ook spelen kinderen en kleinkinderen een grote rol. Zij komen vaak terug als partij die de ouders (of grootouders) weer bij elkaar brengen. Liefde is in Benali's werk een middel om verschillende partijen weer bij elkaar te brengen en hoop is het middel dat deze partijen niet van elkaar heeft doen scheiden.

3.3 Analyse van de thematiek binnen de literatuur

In Grunbergs romans komen vaak complexe persoonlijkheden voor. Zij hebben moeite met sociale relaties en handelen vaak anders dan de lezer verwacht. Wat opvalt is dat Grunberg een geraffineerd spel speelt om de lezer mee te nemen in zijn universum. Hij begint met een hoofdpersoon waarmee de lezer zich kan vereenzelvigen. Een persoon met tekortkomingen en kwaliteiten. In die volgorde, omdat in de loop van het boek tekortkomingen vaak de overhand krijgen. De lezer ontrafelt langzaam meer en meer van de complexe persoonlijkheid en het wordt duidelijk dat sommige tekortkomingen van de hoofdpersoon iets verder van ze afstaan dan men in eerste instantie dacht. Maar dan is het al te laat, Grunberg heeft de lezer langzaam meegenomen in zijn complexe web van intriges en hersenspinsels. Je moet wel doorlezen, of je wilt of niet. En dan is de lezer aanbeland in het universum van Grunberg. Een universum waar het een ideaal is om er een minimum aan hoop op na te houden of zelfs helemaal niets te hopen.⁸⁴

Hoop kan volgens Grunberg een corrumperende werking hebben. Als een worst die je mensen voorhoudt. Mensen worden dan meegenomen in een proces van verleiding, waar je ze dingen laat doen die ze beter niet kunnen doen. Mensen zouden volgens hem eens moeten afstappen van het idee dat hoop mooi en fijn is. Hoop is volgens Grunberg een noodzakelijk kwaad. 'Om mensen te bevrijden van slavernij moet je ze eerst alle hoop ontnemen.'⁸⁵ In Grunberg's universum leveren hoop en waarheid een voortdurende strijd met elkaar. De waarheid (ratio volgens Grunberg) redeneert de hoop weg maar de hoop blijft de kop opsteken.

In Benali's oeuvre komt hoop ook naar voren maar op een geheel andere wijze. Hoop wordt in de Van Dale gedefinieerd als volgt **hoop** *de; v(m)* **1** een zekere mate van verwachting (van iets goeds) **2** iem waarop alle hoop is gevestigd. Nadat Grunberg een hele andere betekenis gaf aan hoop (zeker niet van

84 Goud, J.F. Het leven volgens Arnon Grunberg: De wereld als poppenkast. 1st. Zoetermeer: Klement/Pelckmans, 2010. p. 137.

85 Ibid. p. 27.

iets goeds) blijft Benali dichter bij deze definitie. In de romans waarin het thema migratie een grote rol speelt heeft hoop ook een grote rol. Hoop op een betere materiële situatie in het Westen. En hoop op een thuisgevoel, in het land van herkomst. Beide keren is deze hoop een zeker verwachting van iets goeds te noemen. Naast deze tweeledige vorm van hoop (positieve verwachting van zowel het materiële als het geestelijke) is er bij Benali een andere vorm van hoop te onderscheiden. In bijvoorbeeld *De Langverwachte* is de hoop integraal aanwezig doordat het verhaal wordt verteld door een ongeboren kind. De verteller symboliseert dus de hoop. Ook in andere romans houdt Benali zich niet aan een chronologische volgorde waardoor de lezer af en toe een glimp van de toekomst opvangt. Hierdoor heeft de lezer al gezien waar de hoofdpersoon op hoopt: een toekomst waarin de situatie beter is. Dan is er nog een laatste vorm van hoop te onderscheiden en dat is liefdevolle hoop. Een voorbeeld wordt gegeven in hoofdstuk zes als het ongeboren kind jubelt van vreugde op het moment dat zijn grootmoeder de buik van zijn moeder aanraakt en zij voelt dat alle afstandelijkheden en vijandschap binnen de familie opgelost zijn. De liefde van de Marokkaanse grootmoeder via de buik van de Nederlandse Diane naar het ongeboren kind zorgen ervoor dat het kind geboren kan worden. De langverwachte.

3.4 Thematiek zoals naar voren komt in verschillende media

Zowel Grunberg als Benali zijn persoonlijkheden die zich vaak en graag uitspreken in de media. Ze hebben een visie en een mening en delen deze graag met de wereld. Beiden blijken ze daar in de loop van dit hoofdstuk andere redenen voor te hebben. Zeven September 2010 organiseerde de Universiteit van Utrecht een symposium over Arnon Grunberg en de levensbeschouwelijke aspecten in zijn werk. Bijzonder is dat hij zelf aanwezig was en inging op de analyses die hem om de oren geworpen werden. Het boekje dat hierover is gepubliceerd: *'Het leven volgens Arnon Grunberg; De wereld als poppenkast.'* biedt ons veel aanknopingspunten om de uitspraken die hij daar gedaan heeft met betrekking tot hoop te inventariseren en analyseren. Daarnaast heeft hij televisieprogramma's gepresenteerd, geeft hij interviews en schrijft columns en ingezonden brieven naar verschillende kranten.

Ook Benali treed graag en vaak op in de media. Hij heeft het programma *'Benali boekt'* gepresenteerd, geeft interviews en zendt ingezonden brieven naar kranten waarin hij scherpe analyses over de Nederlandse multiculturele samenleving deelt. Ook heeft hij een tijd in het Midden Oosten gewoond en zijn belevenissen daar verslagen en in boekvorm uitgebracht. Zelf zegt hij hierover: *"naast het schrijven wil ik ook andere dingen doen, het geeft me inspiratie"*⁸⁶ In deze verschillende

86 Benali, Abdelkader. "Lijk ik echt op Mohammed B.!? ." NRC Handelsblad 4 januari 2005.

mediaoptredens hebben de beide auteurs hun visie op hoop gedeeld, direct of indirect. Deze paragraaf geeft een inzicht in de betekenissen van de uitspraken en denkbeelden van de auteurs.

3.4.1 Arnon Grunberg

In Grunbergs universum is hoop per definitie vals. Beter de folterende waarheid dan de hoop die verblindt. Misschien is hoop als ironie: ze schept afstand, legt een mooi filter over de feiten, zoals de ironie daar de lach overheen drapeert. Grunberg wenst de hoop dood, maar de hoop laat zich niet doodwensen.⁸⁷ Zoals eerder genoemd vergelijkt Erik Borgman Grunbergs hoop met een onuitroeibaar onkruid. Het grootste gevaar van hoop is volgens Grunberg dat mensen het maar blijven zien als een positieve emotie, terwijl het volgens hem juist een geraffineerde vernietiger is die ons het leven en ons mens-zijn kan ontnemen.

Arnon Grunberg publiceerde in *de Volkskrant* een essay waarin hij schreef: *'Onze god, de liefde, is dood, maar ik zou nu ook de hoop dood willen verklaren, opdat wij geen folteraars meer nodig hebben om te weten wat het is om mens te zijn'*.⁸⁸ Hij versterkt dit met een citaat van Tadeusz Borowski die stelt dat hoop nooit sterker is dan de mens. Hoop kan volgens hem enorm veel schade aanrichten omdat mensen blijven hopen totdat zij sterven. De hoop opgeven zou een stuk gemakkelijker zijn. Grunberg sluit daarop aan door hoop de laatste illusie die de mensheid ervan weerhoudt de waarheid onder ogen te zien te noemen.⁸⁹ Hij zegt dat de gemartelde op een gegeven moment de hoop verliest. Hij pleit ervoor dat mensen deze waarheid onder ogen zien zonder dat een marteling nodig is.

Erik Borgman schrijft in zijn artikel over Grunberg en diens hoop⁹⁰ dat het lijkt alsof Grunberg een oordeel probeert te geven aan handelingen (van hoop) die mensen enkel uit naastenliefde doen. Dat hij hoop dood wil verklaren omdat het niet 'nuttig' is maar dat hij over het hoofd ziet dat veel mensen hele andere motieven hebben om naastenliefde en hoop te uiten. Borgman suggereert verder dat hoop wel eens een 'call of nature' zou kunnen zijn waarmee hij zich aansluit bij Ernst Bloch.⁹¹ Grunberg reageerde achteraf op deze analyse van Borgman. Hij geeft daarbij aan het over het algemeen eens te zijn met de analyse. Een terugkerend thema in Grunbergs romans is onverschilligheid. De lezer komt vaak tot de conclusie dat dingen toch wel gebeuren of je nou hoopt of niet; liefhebt of niet; vertrouwt of niet. Grunberg ziet hoop als ontkenning van het mens-zijn. Op het moment dat we deze ontkenning loslaten weten wij wat het is om mens te zijn. Dat is het moment dat Borgman hoop als onkruid naar voren brengt. Grunberg is verrast over deze vergelijking maar het bevalt hem zeer. Grunberg geeft echter wel

87 Rasch, Miriam. "Arnon Grunberg: de onuitroeibare hoop." Miriam.... 8 september 2010. Web. 30 Sep. 2011.

88 Arnon Grunberg, 'Geloof, hoop en liefde', *De Volkskrant*, 26 april 2010.

89 Goud, J.F. *Het leven volgens Arnon Grunberg: De wereld als poppenkast*. 1st. Zoetermeer: Klement/Pelckmans, 2010. p.103.

90 Ibid. p. 105.

91 idem p. 111. en Bloch, Ernst. *The Utopian function of art and literature: selected essays*. transl. Jack Zipes and Frank Mecklenburg. 1988. p. 63 – 89.

aan dat hij enkel voetnoten wil plaatsen bij hoop. Het is niet zijn intentie om mensen hun hoop af te pakken.⁹² Grunbergs definitie van de romanschrijver is de volgende: *“iemand die zijn liefde voor waarheid boven zijn liefde voor mensen stelt”*.⁹³ Hiermee neemt hij afstand van hoop door de leugenachtigheid van mensen en hun hang naar illusies te bestrijden. De waarheid is in zijn ogen een harde waarheid die koste wat kost onder ogen gezien moet worden. Vaak is de consequentie dat hoop opgegeven moet worden, maar het idee dat hoop een positieve emotie is volgens Grunberg toch achterhaald. Grunberg is een auteur die de harde waarheid boven de illusie stelt. Hier zouden we een koppeling naar Benali kunnen maken. Benali hecht veel waarde aan de vrije ruimte die de literatuur met zich meebrengt. Grunberg daarentegen vindt waarheid het meest belangrijk. Deze obsessieve drang om de waarheid te schrijven is zijn eerste prioriteit. Het lijkt als een refrein terug te komen in zijn werk. Op eenzelfde manier is Benali voortdurend op zoek naar de ruimte waarin hij vrij is om te schrijven wat hij wil en zijn boodschap uit te dragen. In het stuk dat Borgman schreef⁹⁴ analyseert hij de vier gestalten van hoop zoals ze naar voren komen in *‘Onze Oom’*. Hij gebruikt Grunbergs eigen werk om hem te confronteren met de veerkracht en noodzakelijkheid van hoop. Volgens Borgman *‘laat hoop zich namelijk niet zomaar reduceren tot het zelfbedrog dat nodig is om te overleven.’*⁹⁵ In eerste instantie noemt hij de organische band die de karakters hebben met hun omgeving. Hun intuïtieve verbondenheid met de wereld. Deze vorm van hoop is een hele basale die te maken heeft met je gevoel ten opzichte van waar de je vandaan komt. Dan noemt hij de titelfiguur van het boek. *‘Onze oom’*. In het boek wordt onze oom aangeduid met de berggod. Het lijkt een vorm van bijgeloof te zijn maar als hij echter uit beeld verdwijnt, komen het geweld en de irrationaliteit pas werkelijk los. Hij leek toch meer houvast te bieden dan men in eerste instantie dacht. Ten derde is er hoop in de gestalte van het zingen. Zowel Lina als de majoor en de ondergeschikten van de rebellenleider zingen op momenten dat ze het moeilijk hebben. Hier putten zij hoop uit. Ten slotte is pijn de vierde gestalte van hoop. Deze vorm is een lichamelijke vorm van hoop. Borgman noemt het echt verontrustende in het boek dan ook dat het zontje van Lina midden in zijn gehuil wordt gesmoord en deze vorm van hoop letterlijk wordt vermoord. Borgman wil hiermee aantonen dat Grunberg de hoop wel letterlijk kan laten stikken in het verhaal maar dat er meerdere manifestaties van hoop zijn die opbloeien zodra een ander het leven laat. Interessant aan dit artikel is dat Borgman een andere mening heeft dan Grunberg waardoor de lezer een inkijk krijgt in de drijfveren en denkpatronen van Grunberg. Tijdens het symposium over de zingende dimensie van zijn werk in Utrecht zegt Grunberg: *“om mensen te bevrijden van slavernij moet je ze eerst alle hoop ontnemen.”*⁹⁶ Later zegt hij daarover: *‘Ik ben geen kruisvaarder tegen hypocrisie (hoop) geen enkele maatschappij kan zonder, maar het moet binnen grenzen blijven. Soms is het nuttig dat er vrome*

92 Goud, J.F. Het leven volgens Arnon Grunberg: De wereld als poppenkast. 1st. Zoetermeer: Klement/Pelckmans, 2010. p.. 133.

93 Ibid. p. 9.

94 Ibid. p. 105 – 125.

95 Ibid. p. 120.

96 Grunberg, Arnon. "Ontheemd." Wordt vervolgd. februari 2004.

leugens worden verkondigd die door veel mensen voor mooi en waar worden gehouden, maar er moeten bij die vrome leugens ook kanttekeningen worden geplaatst. Omdat ze een vergiftigende werking hebben.'

In datzelfde gesprek zegt Grunberg dat hoop een corrumperende werking kan hebben. *'Hoop kan een worst zijn die je mensen voorhoudt en in dat proces van die verleiding laatje ze dingen doen, die ze beter niet kunnen doen. Erik Borgman zegt misschien wel terecht dat helemaal geen hoop mogelijk is maar dat weet je al wat ik ga zeggen: dat wij ten onrechte denken dat hoop mooi en fijn is.'*

Grunberg schreef eens in de Volkskrant⁹⁷ dat het een ideaal kan zijn om er een minimum aan hoop op na te houden of zelfs helemaal niets te hopen. *"een ideaal dat erkent dat de hoop dat het lichaam iets is waaraan men kan ontkomen hoogmoedige, misschien wel gevaarlijke hoop is."*⁹⁸ In dit artikel spreekt hij ook over geloof dat mensen volgens hem onderdompelt in een comateuze slaap.⁹⁹ Een gevaarlijke slaap ook nog eens omdat Grunberg zegt dat *'Het uitzinnige van geloof is dat men recht heeft op een goede afloop.'*¹⁰⁰ Grunberg toont in zijn laatste romans dan ook een wereld die van alle geloof, hoop en liefde lijkt te zijn ontdaan.¹⁰¹ Lijkt, omdat de goede verstaander het onkruid toch alweer omhoog ziet kruipen op plekken waar dat eigenlijk niet zou mogen.

3.4.2 Abdelkader Benali

Benali heeft een totaal andere kijk op hoop dan Grunberg. Mensen noemen hem 'ongeneeslijk optimistisch' en zijn literatuur 'zeer hoopvol'. Dit gaat niet over zijn gehele oeuvre maar men kan niet ontkennen dat zijn boeken vaak toe blijken te werken naar een goed einde. Kinderen bijvoorbeeld spelen een grote rol in zijn romans. Vaak groeien deze kinderen in de loop van het verhaal op en nemen dan een andere positie in de samenleving in dan hun ouders in hun tijd gedaan hebben. *'Kinderen van allochtonen'*, zegt Benali in een interview op radio 1¹⁰², *'zullen de maat der dingen blijken te zijn'* wat hij later een zeer hoopvol gegeven noemt. Benali zegt dat hij een boodschap heeft die hij de mensen wil laten horen. Dat is de reden dat hij schrijver is geworden. Daarbij heeft hij de 'vrije ruimte' nodig om zijn verhaal te kunnen schrijven en die boodschap uit te dragen. Dat de hoofdrollen vaak voor kinderen zijn, zelfs ongebooren kinderen, en dat het einde vaak goed is is daarbij geen toeval.

*"In dit land is zoveel talent, mensen willen luisteren, overleggen met elkaar, maken plannen."*¹⁰³ zegt Benali in een interview over Nederland als de radio1 presentator de grimmig wordende sfeer benadrukt. Benali antwoordt hierop door te zeggen dat de Nederlanders genoeg kansen hebben en dat de kinderen die nu op school zitten en hun diploma halen, het land gaan besturen. Daarbij benadrukt hij zijn

97 Grunberg, Arnon. Volkskrant; Geloof, hoop en liefde. 26 april 2010.

98 Ibid

99 Grunberg, Arnon. De mensheid zij geprezen. 1st. Amsterdam: Atheneum--Polak & Van Genneep, 2001. p. 85 en 68.

100 Ibid

101 Rasch, Miriam. "Arnon Grunberg: de onuitroeibare hoop." Miriam.... 8 september 2010. Web. 30 Sep. 2011.

102 "Abdelkader Benali schrijft geschiedenis." Radio 1: 8 april 2011. Radio. 30 Sep 2011.

103 Ibid.

rotsvaste geloof in een toekomst die positief uitpakt. Het beloofde land is het laatste programma dat Abdelkader Benali gepresenteerd heeft. Dit gaat over de persoonlijke verhalen achter de verhuizing van veel gezinnen naar Nederland. Wederom raakt dit aan de migrantenproblematiek waar hij veel over geschreven heeft en wederom gaat hij op zoek naar verrijkingen, mooie verhalen en kansen.¹⁰⁴ Benali gaat op zoek naar de grenzen van polarisatie en segregatie en brengt dit in beeld door middel van zijn boeken en televisie programma's. Zelf zegt hij hierover: *"Waar stille segregatie heerst, groeit de harde plant van het fundamentalisme door. Marokkanen kunnen niet altijd hun rug draaien als het hun uitkomt, maar moeten soms ook hun gezicht laten zien als de ander daar behoefte aan heeft. Dus er is ook iets van bevrijding: we zullen nooit meer vreemden voor elkaar zijn, want het noodlot heeft ons bij elkaar gebracht."*¹⁰⁵ Benali geeft op een constructieve manier ruimte aan zijn hoop op een vreedzame multiculturele samenleving. Hij gelooft in dit ideaal en wil het graag verwezenlijken: *"De tijd van vreedzame co-existentie is nu voorbij. De kritiek van de Nederlanders op de multiculturele samenleving kan op tegenkritiek rekenen. Marokkanen spreken terug. Er is nu een discussie ontstaan die voorheen een discussie tegen doven was."*¹⁰⁶

Benali hecht veel waarde aan de vrije ruimte van de schrijver. Hierdoor kan hij verschillende posities en meningen aannemen wat hij niet zou kunnen als hij vanuit zijn persoon een mening formuleert. Je zou dus kunnen zeggen dat Benali bewust kiest om iedere keer in de huid van een ander persoon te kruipen omdat dit hem vrijheid geeft om zich op verschillende manieren te manifesteren en na te denken over verschillende invalshoeken. Dit is een belangrijk gegeven als we iets willen zeggen over het fenomeen hoop in zijn werk. Benali heeft eens gezegd dat schrijven zijn redding geweest is.¹⁰⁷ Het schrijven geeft hem kansen en mogelijkheden om zijn mening te vormen zodat hij vervolgens deze mening kan delen in zijn programma's of interviews. Eén van die meningen is de volgende: *"Marokkanen waren altijd gewend om, op het moment dat het hun uitkwam, hun rug naar de Nederlandse maatschappij te keren. De Nederlandse samenleving vond dat ook best en had daar zelfs begrip voor. Dat is mooi. Dat is een teken van beschaving. Langs elkaar heen leven, vele jaren lang, kan een teken van beschaving zijn."* Deze tekst geeft aan dat hij er een sterke mate van toekomst-denken op na houdt. Ook impliceert het dat het nu eens afgelopen moet zijn met dat langs elkaar heen leven. Maar dat is moeilijk met zoveel identiteiten en zoveel meningen in één land.

104 "Het beloofde land." Abdelkader Benali. NTR: 4 augustus 2011. Television. 30 Sep 2011.

105 Benali, Abdelkader. "Lijk ik echt op Mohammed B.!? ." NRC Handelsblad 4 januari 2005.

106 Ibid.

107 Rasch, Miriam. "Arnon Grunberg: de onuitroeibare hoop." Miriam.... 8 september 2010. Web. 30 Sep. 2011.

3.5 Analyse van deze Thematiek

Nadat we ons verdiept hebben in de beide schrijvers blijken zij een aantal verschillen en een aantal overeenkomsten te hebben. Goed, beiden schrijven zij 'sneller dan hun schaduw' en publiceren vaak en graag in de media. Toch is dat niet helemaal wat ik bedoel. Beide schrijvers blijken een verhouding te hebben met het concept hoop. Bij de één is dit een haat- en bij de ander een liefdesverhouding. Grunberg uit zich daarin wat explicieter dan Benali. Bij Benali manifesteert het thema zich tussen de regels door in alle verschillende verhaallijnen. Soms expliciet (in de vorm van een ongeboren kind dat zijn familie bij elkaar moet brengen) maar meestal impliciet (in de vorm van een positieve verwachting van een toekomstige situatie).

In Grunbergs dagelijks leven pleit hij weloverwogen voor een wereld met een minimum aan hoop of zelfs geen hoop. In zijn boeken komt het meer impliciet aan de orde doordat personages hoop symboliseren (de baby van Lina in *'Onze oom'* en de pyjama van Beck in *'De Asielzoeker'* bijvoorbeeld). Bij Grunberg vind de verbintenis van het expliciete en het impliciete plaats in zijn werk. Hij weet de lezer iedere keer weer mee te voeren op de golven van de persoonlijkheid van de karakters. Gedurende het verhaal blijken deze karakters veel bijzonder menselijke maar weinig positieve eigenschappen te bezitten. En dat allemaal om de lezer te bevrijden van zijn slavernij en hem de destructieve kracht van hoop te laten inzien.¹⁰⁸ Volgens Grunberg praat de mens graag over hoe het zou moeten zijn. Dat vindt hij ook charmant aan hen, maar zijn gewoonte om hen die willen praten over hoe het is af te doen als azijnpissers en cynici is minder aantrekkelijk. Hiermee refereert hij aan de waarheid. Grunberg is onafgebroken op zoek naar de waarheid. Hij ergert zich daarbij aan mensen die de waarheid bezoedelen door haar met hoop te overgieten. De waarheid is nu en nu moeten we erkennen dat ons vertrouwen in de wereld onherstelbaar gebroken is.¹⁰⁹ Vaak worden mensen boos als Grunberg dergelijke uitingen doet. Ze denken dat hij ze van hun hoop wil beroven. Dat is echter niet zijn doel: "dat wil ik helemaal niet, ik wilde wat voetnoten bij die hoop plaatsen."¹¹⁰ Uit Benali's mediawerk komt naar voren dat hij een onverbeterlijke optimist is en ook zijn programma's hebben een positieve inslag. Waar Grunberg zijn talent inzet om mensen aan het denken te zetten, gebruikt Benali het om met mensen mee te denken, ze een 'vrije ruimte' te bieden om hun eigen mening en identiteit te vormen. Benali biedt mensen een kant en klare vorm van hoop aan. Hij is een man met een boodschap die hij graag uitdraagt. Daarbij gelooft hij in de toekomst van migrantenkinderen. Zij zijn de toekomst en hebben de sleutel in handen om een vredige samenleving te bewerkstelligen. Om een sterke identiteit te ontwikkelen

108 Goud, J.F. Het leven volgens Arnon Grunberg: De wereld als poppenkast. 1st. Zoetermeer: Klement/Pelckmans, 2010. p. 26 en 27.

109 Ibid. p. 7.

110 Ibid. p. 133.

hebben zij vrije ontwikkelruimte nodig die ze kunnen stimuleren door kunst. Zelf heeft de literatuur hem geholpen maar toneelspelen noemt hij bijvoorbeeld ook een uitlaatklep.¹¹¹

In Benali's werk neemt de zoektocht een belangrijke plaats in. Daarbij heeft de verwachting die bij die zoektocht hoort altijd een positief karakter. Dit is wat het hoop maakt. Benali wordt vaak in het hokje 'migrant' gestopt en wordt uitgenodigd om lezingen te komen geven die een Duizend-en-een-nacht sfeer zouden moeten oproepen.¹¹² Zelf vind hij de stempels die hij voortdurend krijgt opgeplakt verschrikkelijk. Deze frustratie zet hij om in energie waarmee hij problemen rond identiteitsvraagstukken en polariserende jongeren aan het denken wil zetten. Hieruit kunnen we afleiden dat Benali een sterke band met de hoop heeft. In zijn literatuur is er altijd een aspect dat naar de toekomst verwijst. De vrije ruimte en hoop liggen hierin dicht bij elkaar. Hij zegt hierover: *"In literatuur wil ik het discours houden waarbij ik velerlei stemmen en denkwijzen een kans geef door ze tegen elkaar uit te spelen. In een essay moet je partij kiezen, je zet je vast in een polarisatie."*¹¹³

3.6 Afkomst en drijfveren van de auteurs

De volgende logische vraag die opkomt is waardoor de auteurs geïnspireerd zijn geraakt. Zij zijn voortdurend bezig met drijfveren van anderen, maar wat zijn hun eigen drijfveren? Het volgende hoofdstuk probeert daar een antwoord op te geven aan de hand van interviews, boeken en analyses van literatuurcritici. Dit hoofdstuk is relevant met betrekking tot de problematiek. Zo is bijvoorbeeld bekend dat Arnon Grunberg uit een Holocaust gezin komt. Heeft dit leed invloed gehad op zijn sceptische visie op hoop? En Abdelkader Benali moet voortdurend opboksen tegen het etiket 'migrant' dat men hem opplakt. Is deze strijd terug te vinden in zijn werk?

3.6.1 Arnon Grunberg

Op 4 juni 2005 laat Arnon Grunberg zich interviewen door Paul Rosemöller. Dit is het moment waarop zijn masker van onkwetsbaarheid, hardheid en ironie even afvalt.¹¹⁴ Arnon Grunberg toont zich kwetsbaar. Paul Rosemöller laat hem het boek zien dat zijn moeder geschreven heeft over haar ervaringen in Auschwitz. Hij heeft dit tot dan toe nog niet gelezen en wordt er voor het eerst mee geconfronteerd. Hij is merkbaar onder de indruk en zijn lichaamstaal laat zien dat hij het er moeilijk mee heeft. Een moment dat nieuwsgierig maakt naar de 'echte' Grunberg. Tot nu toe was Arnon Grunberg altijd in staat zijn eigen wereld te scheppen waarin hij de regels bepaalt. De wereld van het schrijven.

111 Moenandar, Sjoerd-Jeroen. "Iemand anders worden Het werk van Abdelkader Benali als verzet tegen een identiteitsindustrie." Ethische perspectieven. (2008): n. page. Web. 30 Sep. 2011.

112 Pronk, Iris. "Ze hopen dat ik schrijf over vliegende tapijten; Het manuscript: Abdelkader Benali." Trouw 9 september 2005.

113 Peters, A. "Ik zeg liever op papier dat man en vrouw gelijk zijn. Zoiets roepen in een moskee werkt niet." De morgen 28 januari 2004.

114 "Paul Rosenmoller en... Arnon Grunberg." Paul Rosenmoller en... IKON: 5 augustus 2011. Television. 30 Sep 2011. <<http://player.omroep.nl/?afid=1928977>>.

Het schrijven. Over geen ander onderwerp heeft hij zich meer uitgesproken. Alles wat hij schrijft is gericht op de buitenwereld. Door het schrijven neemt hij deel aan de wereld, reageert hij op de wereld, geeft hij de wereld vorm. Schrijven maakt voor hem de werkelijkheid zichtbaar. Hoe zou hij leven zonder het schrijven? 'Moeilijk. Zinloos. Deprimerend. Eenzaam,' zegt hij. 'Al kan ik mij voorstellen dat je klaar bent. Het dodelijkste is natuurlijk dat je de hele tijd die schrijver moet zijn.'¹¹⁵

Grunberg lijkt een eeuwige worsteling met het leven te zijn aangegaan. Het publiek en zijn lezers weten nooit wat ze van hem kunnen verwachten en in welke hoedanigheid ze hem aan zullen treffen. Hoewel hij streng joods is opgevoed heeft Grunberg, zoals eerder vermeld, op jonge leeftijd religie afgezworen. Hierin was voor hem persoonlijk geen waarheid te vinden. De waarheid zoekt hij vooral in de werkelijkheid van vandaag. En die is vaak minder rooskleurig dan veel mensen het willen doen voorkomen. Grunberg gebruikt zijn schrijverstalent om mensen de werkelijkheid te laten inzien. Of zoals Borgman schrijft: *"Grunberg doet een poging te verklaren waarom het uitermate gevaarlijk is om als schrijver ergens in te geloven."*¹¹⁶

De schrijver Grunberg is geïntrigeerd door menselijke drijfveren en reacties. Hij vindt het interessant om met mensen te praten, maar vormt wel zijn geheel eigen conclusie over het gesprek. Daarbij valt het hem op dat mensen steeds weer naar elkaar toe trekken en elkaar nodig hebben. Borgman zegt hierover: *"De mysterieuze drang van mensen om van elkaar te houden, van elkaars nabijheid afhankelijk te zijn en niet in de eenzaamheid te kunnen leven, verlicht bij Grunberg de pijn om de wreedheid van het leven niet, maar versterkt deze pijn nog."*¹¹⁷

3.6.2 Abdelkader Benali

Hafid Bouazza heeft in een interview eens gezegd: *"een Franse schrijver is iemand die in het Frans schrijft, een Allochtone schrijver is iemand die in het Allochtoons schrijft en een Nederlandse schrijver schrijft in het Nederlands."*¹¹⁸ Benali sluit zich hier van harte bij aan. Hij wil niet in hokjes gestopt worden en niet uitgenodigd worden omdat hij een 'allochtoonse' schrijver is. Wel heeft hij zich in interviews verschillende malen uitgesproken over zijn identiteit. Net als de actrice uit *"de uitnodiging"* en de 'kinderen van migranten' in zijn essay in de standaard¹¹⁹, heeft Benali aangegeven dat hij ook vanwege zijn afkomst geconfronteerd wordt met opgedrongen identiteiten.¹²⁰ Uit het essay "Bekentenissen van

115 Ibid.

116 Goud, J.F. Het leven volgens Arnon Grunberg: De wereld als poppenkast. 1st. Zoetermeer: Klement/Pelckmans, 2010. p. 106.

117 Ibid. p. 104

118 Goedkoop, H. "Een taal graaft haar eigen graf." NRC Handelsblad 8 mei 1998.

119 Benali, Abdelkader. "Bekentenissen van een niemand." De standaard 29 februari 2008.

120 Pronk, Iris. "Ze hopen dat ik schrijf over vliegende tapijten; Het manuscript: Abdelkader Benali." Trouw 9 september 2005.

een Niemand" geschreven door Benali dat in 2008 in de Standaard verscheen, kunnen we opmaken dat volgens de auteur literatuur een vergelijkbare mogelijkheid biedt als acteren volgens de vader van het personage Jasser Mansoer. In dit essay betreft de auteur het dat "kinderen (...) al op jonge leeftijd leren hun identiteit scherp af te bakenen" onder invloed van media, mode- en geloof. Dit is iets dat vooral voor "kinderen van migranten geldt, omdat zij opgroeien in grote steden waar ze zich als in een "jungle" staande moeten houden. Literatuur biedt echter een alternatief voor die scherpe identiteitsafbakening, omdat het juist een verdwijnen van identiteit inhoudt, het worden van een 'Niemand': *"Literatuur kan ze bij die overlevingstochten van dienst zijn. Zodat ook zij over de gave komen te beschikken van Odysseus, die 'Niemand' riep toen de Cycloop riep wie daar was. Wie dat kan zeggen wint niet alleen een plaats in de werel, literatuur wint een plaats in hem."*¹²¹

Ook voor Benali lijkt literatuur dus een mogelijkheid om te ontsnappen aan het opdringen van die identiteit en vanuit 'het land van niemand' te schrijven. Zonder vastomlijnde identiteit of verwachtingen: *"Over mijn heden en verleden heeft iedereen een mening, anderen hebben een identiteit voor mij verzonnen. Ik blijf een Marokkaan voor Nederlanders en een Nederlander voor Marokkanen. Maar een deel van mijn identiteit ligt in de toekomst, die kan ik in literatuur nabootsen."*¹²¹

Je zou de vrijplaats die de literatuur biedt en waar Benali zich zo aan vasthoudt een Utopie kunnen noemen. De utopie als 'niet bestaande plaats' zoals Thomas Moore het noemde. Benali creëert deze plaats omdat consequenteloos spreken hier mogelijk is. Dit sluit aan bij het voordeel dat literatuur volgens Benali biedt aan de kinderen van migranten. Met zijn literatuur en karakters is Benali een hoopgever voor de samenleving. Zijn eigen hoop op het wegvallen van etnische grenzen en bezwaren komt hierin voortdurend sterk naar voren.¹²²

3.7 Vergelijking

Hoewel Grunberg en Benali op het eerste gezicht ver uit elkaar lijken te liggen, zijn er ook overeenkomsten te onderscheiden. Zo heeft Benali het over de vrije ruimte die binnen de literatuur gecreëerd wordt. Binnen deze ruimte heeft identiteit een minder dominante rol en kan de lezer en/of schrijver nieuwe grenzen en werelden verkennen. Grunberg lijkt deze ruimte ook te accepteren, hoewel hij haar voor andere doeleinden gebruikt. Hij wil juist de lezer aanzetten tot het onderzoeken van de waarheid en het afgooien van het juk van de hoop. Een andere, grote, overeenkomst is te vinden in de basismotieven van beide schrijvers.

¹²¹ Ibid.

¹²² Moenandar, Sjoerd-Jeroen. "Iemand anders worden Het werk van Abdelkader Benali als verzet tegen een identiteitsindustrie." Ethische perspectieven. (2008): n. page. Web. 30 Sep. 2011.

Beiden worstelen zichtbaar met hun verleden. Grunberg met zijn Holocaust herinneringen en Benali met zijn migrantenverleden. Zij hebben een haat/liefde verhouding met hun verleden. Enerzijds blijft het terugkomen in hun werk, anderzijds willen zij er niet mee geïdentificeerd worden. Daarnaast gebruikt zowel Grunberg als Benali basismotieven. Dit zijn motieven die in hun verhalen en oeuvre voortdurend terugkomen. Direct of indirect. Grunberg gebruikt de Holocaust en het kampverleden van zijn familie als basismotief. De verwijdering, angst, beklemming die hij meekreeg komen terug in zijn werk en beneemt mensen hun hoop. Benali gebruikt migrantenkinderen als basismotief. De worsteling die deze kinderen doormaken worden iedere keer weer uitgelicht. Overigens beschouwt Grunberg zijn basismotief zeer grondig en na die beschouwing neemt hij de overtuiging aan dat hoop een overgewaardeerd gevoel is. Benali echter laat zijn basismotief voortdurend terugkomen maar gebruikt het tevens als metafoor van hoop. De kinderen van migranten zijn de hoop van de samenleving en de wereld.

Naast deze verschillende basismotieven delen zij ook bepaalde metaforen die zich op hun beurt verhouden tot het thema hoop. De verhouding tussen vader/moeder en kind komt bijvoorbeeld bij beide schrijvers terug. Dit basismotief is ook te zien als metafoor voor het heden en de toekomst. Vader en/of moeder staan dan voor het bestaande. (bij Benali voor het cultuurverschil en bij Grunberg voor het lijden in het kamp) en het kind voor de toekomst en de hoop die daaraan verbonden is. Een voorbeeld van Grunberg is het kind dat Lina krijgt in 'Onze Oom'. Het kind is Lina's hoop die zij vervolgens zelf doordrukt.¹²³ Bij Benali is het ongeboren kind dat het verhaal van 'de langverwachte' vertelt een voorbeeld. Dit kind van ouders met een gemengde etnische achtergrond kan pas geboren worden op het moment dat haar ouders en grootouders verenigd zijn. Het kind symboliseert letterlijk het samensmelten van verschillende culturen. Het is de hoop van de toekomst.

123 Grunberg, Arnon. *Onze Oom*. 2nd. Amsterdam: Lebowski, 2008.

Hoofdstuk 4 - Hoop in de eenentwintigste eeuw

Hier wil ik aan de hand van bovenstaande analyse een beschouwing op hoop in de moderne wereld weergeven. Daarbij komt mijn eigen visie weer terug. Concluderend breng ik dit in verband met bevindingen die ik gedaan heb.

4.1 Hoop in de eenentwintigste eeuw

Hoop is altijd sterk beïnvloed geweest door de maatschappelijke ontwikkelingen binnen de tijdsperiode. Ook impliceert het begrip hoop altijd een zekere mate van verandering en/of vernieuwing. Tot de moderne tijd was het resultaat van hoop echter meer gericht op verandering dan op vernieuwing. Het idee dat nieuw ook beter is wordt geïntroduceerd in het Europese denken wanneer het evolutionaire gedachtegoed zijn intrede doet; de verandering van klassieke, hiërarchische opvattingen naar een hedendaagse, ontwikkelende visie op evolutie en revolutie.¹²⁴ Ook in de moderne wereld is hoop sterk beïnvloed door de plaats en de context waarbinnen zij zich manifesteert. Een sterk symbool van hoop in de moderne wereld is president Barack Obama van de Verenigde Staten. Met zijn boodschap van hoop en vertrouwen gaf hij het volk moed op een betere samenleving en een betere maatschappij. En niet alleen het volk van de Verenigde Staten van Amerika, maar de gehele wereldbevolking. Intussen is Obama niet meer het krachtige symbool van hoop dat hij in het begin van zijn regeerperiode was. Mensen hebben gezien dat de kredietcrisis evengoed toeslaat, dat mensen werkloos worden en dat Amerika zelfs haar AAA status verliest.¹²⁵ Hoop lijkt in de regeerperiode van Obama meer nodig dan ooit. Deze signalen zijn ook door te trekken naar Nederland. Er moet onder kabinet Rutte veel bezuinigd worden en subsidies op bijvoorbeeld persoonsgebonden budget, kunst en een tweede studie dreigen te verdwijnen. Hoop lijkt in moeilijke tijden als deze geen overbodige luxe. Tegelijk gaan geluiden op die pleiten voor het afschaffen van hoop. Een pleidooi voor de waarheid lijkt echter de hoop op betere tijden nog niet te kunnen verdringen.

4.2 De toekomst; een visie.

Als we naar de geschiedenis van hoop kijken zien we dat hoop altijd nauw verwant is geweest met maatschappelijke ontwikkelingen. Als we dan kijken naar de Nederlandse maatschappij van vandaag zien we verschillende gebeurtenissen. Huidige maatschappelijke ontwikkelingen lijken de rol van de

124 Laurens, ten Kate. "Hoop." Encyclopedie van de FILOSOFIE; Van de Oudheid tot vandaag. 8. Amsterdam: Boom, 2007.

125 "VS verliezen AAA-status – Amerikanen zien rekenfout." NRC Handelsblad 6 augustus 2011.

kunst bijvoorbeeld kleiner te maken.¹²⁶ Ook de wetenschap wordt bekritiseerd¹²⁷, iedereen kan een wetenschapper zijn, wat de autoriteit van de wetenschap minder groot maakt. Hoop in de eenentwintigste is een individualistische manier van hopen. Je bent op jezelf aangewezen en je zult er zelf iets van moeten maken. Ondanks dat er van overheidswege geen subsidie op de kunsten meer gegeven wordt vermoed ik dat hoop zich in de nabije toekomst zal ontwikkelen tot een romantische versie. Wanneer mensen het materieel moeilijk hebben gaan zij op zoek naar een manier van hopen die dichtbij de emoties ligt. Een individuele, emotievolle manier van hopen zou ik voorspellen voor de eenentwintigste eeuw. Waarschijnlijk zal dit vooraf worden gegaan door een beweging die een poging doet tot het ontmaskeren van de hoop. Deze beweging sluimert al eeuwenlang, maar lijkt in het Nederland van de eenentwintigste eeuw terrein te winnen. Een gesecculariseerd land, moeilijke tijden en veel belezen individuen zorgen ervoor dat iedereen wel een mening heeft over bepaalde onderwerpen. Hoop is één van die onderwerpen. Critici zullen er altijd zijn en ook ontmaskeraars van hoop. Je kunt je afvragen wat de waarde van het ontmaskeren van hoop is in moeilijke tijden. Grunberg heeft een onverzadigbare behoefte aan waarheid. Volgens hem moet je gevoelens en begrippen ontdoen van hun troost biedende factoren om de waarheid over te houden. Dit is ook een manier van zoeken naar structuur en zekerheid. Echter als er materieel en sociaal emotioneel veel onzekerheden bestaan is de kans groot dat mensen weinig behoefte hebben aan het ontmaskeren van een troostend gegeven als hoop. Er zal juist een beweging ontstaan die hoop omarmt en haar laat doorklinken in het dagelijks leven, zodat men moed en kracht vindt om op een andere manier samen te leven. Hiermee sluit ik me grotendeels aan bij Benali en neem ik een standpunt in dat de hoop omarmt en de toekomst positief tegemoet treedt.

126 van Heuven, Robbert. "De grootste drogredenen om op kunstsubsidies te bezuinigen." www.joop.nl. N.p., 22 september 2010. Web. 30 Sep 2011.

127 "Iedereen is wetenschapper." NRC Next 14 september 2011.

Conclusie

Het begon allemaal met de doos van Pandora. De doos die Pandora snel weer dichtklapte toen zij zich realiseerde wat ze had aangericht. Eén ding bleef echter achter in de doos; de hoop. Vraag blijft of deze hoop ook deel uitmaakte van het kwaad of dat de hoop een uitzondering was. De meningen zijn erover verdeeld, Nietzsche bijvoorbeeld noemde hoop het kwaadste der kwaden omdat zij de marteling van de mensheid verlengt. Bloch daarentegen zegt dat hoop de enige redding van de mensheid is. Deze twee opvattingen blijken aan het einde van deze scriptie niet eens zo ver van de eenentwintigste-eeuwse opvatting over hoop te liggen.

We hebben ontdekt dat in de middeleeuwen christelijke hoop overheerst. Een sterk vertrouwen in het hiernamaals kenmerkt deze vorm van hoop. Na de middeleeuwen gaan mensen zelf ontdekkingen doen en er ontstaan vraagtekens bij bepaalde fenomenen. De pest is hier een voorbeeld van. Men krijgt een toenemend vertrouwen in de kracht van de menselijke geest, wat resulteert in de verlichting. De rol die hoop hier speelde hangt nauw samen met de dimensie van vertrouwen. Van vertrouwen in God naar vertrouwen in eigen kunnen was een belangrijke ommezwaai. Deze vorm van hoop overheerst tijdens de verlichting. Als reactie hierop ontstaat een vorm van hoop die gericht is op emoties en dicht bij het individu staat. De periode waarin dit gebeurt heet de romantiek. Hoop is hier nauw verwant met de emoties van het individu. Dit kunnen we zien als een afzetreactie tegen de wetenschap met haar universele natuurwetten. Dan volgt de moderne tijd waarin sceptici meer in te brengen hebben. Daarnaast blijft christelijke hoop een belangrijke rol spelen en herneemt de wetenschap zijn positie als hoopgever. Hoop krijgt daarnaast ook meer en meer een individueel karakter, wat ervoor zorgt dat ieder individu zijn volle capaciteit kan ontwikkelen.

In de eenentwintigste eeuw heersen angst en onzekerheid als tegenhangers van hoop. Veel groeperingen willen hun moralistische wereldvisie opleggen aan de gehele mensheid, desnoods met geweld. Scruton heeft dit aangekaart als een gevaarlijke situatie die kan leiden tot een mensenmassa die dronken is van vaste hoop. Gevolgen hiervan zijn verdraaiing van de waarheid en inperking van de vrijheid. Grunberg lijkt ook bang te zijn voor deze valse hoop en ontmantelt de hoop in een poging om dichterbij de waarheid te komen. Welke gevolgen dit op de ontwikkelingen van hoop in de eenentwintigste eeuw kan hebben kunnen we alleen maar gissen. Om een indruk te krijgen verdiepten we ons in twee hedendaagse Nederlandse schrijvers die een tegenstrijdige visie op hoop lijken te hebben. Arnon Grunberg en Abdelkader Benali.

Om deze hoofdstukken te verbinden is een stuk opgenomen over de kracht en hoopvolle dimensie van de kunsten. Hier komen Schopenhauer en Scruton aan het woord. Schopenhauer richt zich voornamelijk op de esthetische ervaring. Toch is hij relevant, omdat hij met zijn esthetische ervaring raakt aan de vrije ruimte van Abdelkader Benali en het onbegrensde schrijverschap van Grunberg. Met zijn pleidooi voor de kunsten als uitweg van het lijden zou Schopenhauer in deze tijd misschien weinig populariteit oogsten, voor het thema van deze scriptie is hij zeker relevant.

Dan beide schrijvers. Zowel Grunberg als Benali hebben zich intensief beziggehouden met het thema hoop. Grunberg maakt gebruik van de actualiteit door de moderne dialoog rond hoop af te laten spelen in zijn romans. De lezer leeft zich enerzijds in in de rationaliteit van de rede en anderzijds komt de hoop voortdurend terug om haar plek te heroveren. Benali daarentegen gebruikt geboorte en kinderen, en daarmee de hoop als basismetaphoor voor de romans die hij schrijft. Dit terugkerende thema is de basis van zijn schrijven. De een heeft een haat-, de ander een liefdesverhouding met hoop. Bij Benali komt het meestal impliciet naar voren terwijl Grunberg zich te pas en te onpas expliciet uitlaat over het thema. Grunberg is altijd op zoek naar de waarheid. Haast obsessief. Benali daarentegen giet graag een sausje van hoop over zijn wereldbeeld. Benali biedt mensen liever een vrije ruimte waarin ze hun eigen ruimte en identiteit mogen vormen. Deze tweestrijd tussen hoop en waarheid, hoop en rationaliteit is tekenend voor de eenentwintigste eeuw. Obama heeft het vermogen om de toekomst te laten stralen langzaam verloren. Amerika is niet meer het land van belofte en van toekomst. Steeds vaker wordt China in één adem door genoemd als de nieuwe veelbelovende natie. De wereld is aan het veranderen, hoop zal ook een andere plek krijgen in deze wereld. Belangrijke factoren als de aantrekkingskracht van Obama en de kredietwaardigheid van de Verenigde Staten blijken plotseling in te kunnen storten. Zal de hoop of de rationaliteit (volgens Grunberg de waarheid) ons een uitweg bieden? Of is het inderdaad een aandoenlijke vorm van zelfbedrog¹²⁸ en giet het hooguit een sausje over de waarheid? De toekomst zal het leren. Een onzekere toekomst. Mijns inziens een toekomst waarbij individuele hoop vol gevoel en emotie de overhand zal nemen. De kunsten zullen hun plek heroveren. Misschien blijft de hoop een sausje dat over de waarheid gegoten wordt; het is wel een onontbeerlijk sausje.

128 Goud, J.F. Het leven volgens Arnon Grunberg: De wereld als poppenkast. 1st. Zoetermeer: Klement/Pelckmans, 2010. P. 149.

BRONVERMELDING

LITERATUUR

PRIMAIR:

- BENALI, ABDELKADER. ZANDLOPER. 1ST. AMSTERDAM: ARBEIDERSPERS, 2010.
- BENALI, ABDELKADER. BRUILOFT AAN ZEE. 1ST. AMSTERDAM: VASSALUCCI, 1996.
- BENALI, ABDELKADER. DE LANGVERWACHTTE. 1ST. AMSTERDAM: VASSALUCCI, 2002.
- BERKHOF, DR. H. GEGRONDE VERWACHTING. SCHETS VAN EEN CHRISTELIJKE TOEKOMSTLEER. 2ND. NIJKERK: UITGEVERIJ G. F. CALLENBACH, 1968.
- BLOCH, ERNST. THE PRINCIPLE OF HOPE. 1951. VERT. NEVILLE PLAICE, STEPHEN PLAICE EN PAUL KNIGHT 3D. VOL. 1. OXFORD: BASIL BLACKWELL, 1986.
- BLOCH, ERNST. THE UTOPIAN FUNCTION OF ART AND LITERATURE: SELECTED ESSAYS. TRANSL. JACK ZIPES AND FRANK MECKLENBURG. CAMBRIDGE, MASSACHUSETTS: MIT PRESS, 1988.
- CURTIS, PETER H. KANT'S PHILOSOPHY OF HOPE. NEW YORK: PETER LANG PUBLISHING, 1993. PRINT.
- DAVIES, BRIAN. THE THOUGHT OF THOMAS AQUINAS. 1ST. OXFORD: OXFORD UNIVERSITY PRESS, 1993.
- DELRUE, MARK. KUNST EN SPIRITUALITEIT. LANNOO: TIELT, 2005.
- GOUD, J.F. HET LEVEN VOLGENS ARNON GRUNBERG: DE WERELD ALS POPPENKAST. 1ST. ZOETERMEER: KLEMENT/PELCKMANS, 2010.
- GRUNBERG, ARNON. DE ASIELZOEKER. 1ST. AMSTERDAM: NIJGH & VAN DITMAR, 2003.
- GRUNBERG, ARNON. ONZE OOM. 2ND. AMSTERDAM: LEBOWSKI, 2008.
- GRUNBERG, ARNON. DE MENSHEID ZIJ GEPREZEN. 1ST. AMSTERDAM: ATHENAEUM--POLAK & VAN GENNEP, 2001.
- HOCHHEIMER, JOHN L. HOPE IN THE 21ST CENTURY. OXFORD: INTER-DISCIPLINARY PRESS, 2009.
- MORE, THOMAS. UTOPIA. 1512. VERT. PAUL SILVERENTAND. AMSTERDAM: ATHENAEUM-POLAK & VAN GENNEP, 2008.
- NIETZSCHE, FRIEDRICH. MENSELIJK, AL TE MENSELIJK. 2ND. AMSTERDAM: ARBEIDERSPERS, 1878.
- ROBERTS, RICHARD H. HOPE AND ITS HIEROGLYPH: A CRITICAL DECIPHERMENT OF ERNST BLOCH'S PRINCIPLE OF HOPE. ATLANTA, GEORGIA: SCHOLARS PRESS, 1990.
- SCHOPENHAUER, ARTHUR. DE WERELD ALS WIL EN VOORSTELLING / ARTHUR SCHOPENHAUER ; VERT. HANS DRIESSEN.. 3D. AMSTERDAM: WERELDBIBLIOTHEEK, 1997.

SCHRIJVEN, J.J.A. **ELPIS. DE VOORSTELLING VAN DE HOOP IN DE GRIEKSE LITERATUUR TOT ARISTOTELES.** GRONINGEN: WOLTERS, 1965. 167-174.

SCRUTON, ROGER. **HET NUT VAN PESSIMISME EN DE GEVAREN VAN VALSE HOOP.** 1ST. AMSTERDAM: NIEUW AMSTERDAM, 2010.

SNYDER, C.R. **HANDBOOK OF HOPE: THEORY, MEASURES, & APPLICATIONS.** NEW YORK: ACADEMIC PRESS, 2000.

TUCHMAN, BARBARA. **DE WAANZINNIGE VEERTIENDE EEUW.** 1ST. AMSTERDAM: ARBEIDERSPERS, 1980.

VORST, ROLAND VAN DER. **HOOP.** 2ND. AMSTERDAM: NIEUW AMSTERDAM UITGEVERS, 2009.

SECUNDAIR

BLOCH, ERNST. **HERITAGE OF OUR TIMES.** VERT. VAN: ERBSCHAFT DIESER ZEIT. – 1935 DOOR NEVILLE AND STEPHEN PLAICE. CAMBRIDGE: POLITY PRESS, 1991.

BETZ, HANS DIETER, DON BROWNING, BERND JANOWSKI, AND EBERHARD JUNGEL. "MIDDLE AGES." **RELIGION PAST & PRESENT; ENCYCLOPEDIA OF THEOLOGY AND RELIGION.** 6TH. 12. LEIDEN: BRILL, 2009.

BREMS, HUGO. **ALTIJD WEER VOGELS DIE NESTEN BEGINNEN.** 1ST. AMSTERDAM: PROMETHEUS, 2009.

ELIADE, MIRCEA. "HOPE." **THE ENCYCLOPEDIA OF RELIGION.** 16 VOLS. MACMILLAN REFERENCE BOOKS, 1993. BLZ. 163

GROOT NIEUWS BIJBEL (HERZIENE EDITIE), © NEDERLANDS BIJBELGENOOTSCHAP & KATHOLIEKE BIJBELSTICHTING 1996.

HERMSEN, JOKE J. **STIL DE TIJD. PLEIDOOI VOOR EEN LANGZAME TOEKOMST.** 2ND. AMSTERDAM: UITGEVERIJ DE ARBEIDERSPERS, 2009.

LAURENS, TEN KATE. "HOOP." **ENCYCLOPEDIA VAN DE FILOSOFIE; VAN DE OUDHEID TOT VANDAAG.** 8. AMSTERDAM: BOOM, 2007. PRINT.

LEVINAS, EMMANUEL. **GOD, DE DOOD EN DE TIJD : SORBONNE-COLLEGES.** VERT. VAN: DIEU, LA MORT ET LE TEMPS. - PARIS : ED. GRASSET & FASQUELLE, 1993 . BAARN: AMBO, 1996.

TROMP, COYAN. **BREEDBEELD WETENSCHAP; EEN KRITISCH REFLEXIEF ONDERZOEKSMODEL GEBASEERD OP EEN BREED RATIONALITEITSBEGRIJ.** 1. UTRECHT: VAN ARKEL, 2004. 241-286.

ARTIKELEN

BENALI, ABDELKADER. "BEKENTENISSEN VAN EEN NIEMAND." **DE STANDAARD** 29 FEBRUARI 2008.
MOENANDAR, SJOERD-JEROEN. "IEMAND ANDERS WORDEN HET WERK VAN ABDELKADER BENALI ALS VERZET TEGEN EEN IDENTITEITSINDUSTRIE." **ETHISCHE PERSPECTIEVEN.** (2008): N. PAGE. WEB. 30 SEP. 2011. <[HTTP://WWW.ETHISCHE-PERSPECTIEVEN.BE/VIEWPIC.PHP?LAN=N&TABLE=EP&ID=1140](http://www.ethische-perspectieven.be/viewpic.php?LAN=N&TABLE=EP&ID=1140)>.
PRONK, IRIS. "ZE HOPEN DAT IK SCHRIJF OVER VLIEGENDE TAPIJEN; HET MANUSCRIPT: ABDELKADER BENALI." **TROUW** 9 SEPTEMBER 2005. N. PAG. PRINT.

BENALI, ABDELKADER. "LIJK IK ECHT OP MOHAMMED B.!? ." NRC HANDELSBLAD 4 JANUARI 2005.

CLOOSTERMANS, MARK. "DE PEN, EEN BEVENDE KOMPASNAALD. HET WERK VAN ABDELKADER BENALI." ONS ERFDEEL. 51. (2008): P 42.

GRUNBERG, ARNON. "ONTHEEMD." WORDT VERVOLGD. FEBRUARI 2004: N. PAGE.

GRUNBERG, ARNON. "GELOOF, HOOP EN LIEFDE." VOLKSKRANT 26 APRIL. (2010)

GOEDKOOP, H. "EEN TAAL GRAAFT HAAR EIGEN GRAF." NRC HANDELSBLAD 8 MEI 1998.

KAGIE, RUDIE. "ARNON GRUNBERG, EEN BRILJANT ROTJOCH." VRIJ NEDERLAND 14 JUNI 2003. N. PAG. WEB. 30 SEP. 2011. <[HTTP://WWW.VN.NL/ARTIKEL-LITERATUUR/ARNON-GRUNBERG-EEN-BRILJANT-ROTJOCH.HTM](http://www.vn.nl/artikel-literatuur/arnon-grunberg-een-briljant-rotjoch.htm)>.

PETERS, A. "IK ZEG LIEVER OP PAPIER DAT MAN EN VROUW GELIJK ZIJN. ZOIETS ROEPEN IN EEN MOSKEE WERKT NIET." DE MORGEN 28 JANUARI 2004.

WEBSITES

WWW.ARNONGRUNBERG.COM (LAATST BEZOCHT 8 AUGUSTUS 2011)

WWW.ARNONGRUNBERG.COM (LAATST BEZOCHT 4 AUGUSTUS 2011)

WERF VAN DER, GERWIN. "ZE GAAN ERAAN." GERWINVANDERWERF. MAART 2011. WEB. 30 SEP. 2011. <[HTTP://GERWINVANDERWERF.BLOGSPOT.COM/2011/03/ZE-GAAN-ERAAN.HTM](http://gerwinvanderwerf.blogspot.com/2011/03/ze-gaan-eraan.htm)>.

"ABDELKADER BENALI - DE LANGVERWACHTE." INKTAAP. INKTAAP, 12 AUGUSTUS 2011. WEB. 30 SEP 2011. <[HTTP://WWW.INKTAAP.NL/WWW/SCRIPTS/BIBLIOTHEEK.PHP?BOOKID=4](http://www.inktaap.nl/www/scripts/bibliotheek.php?bookid=4)>.

RASCH, MIRIAM. "ARNON GRUNBERG: DE ONUITROEIBARE HOOP." MIRIAM.... 8 SEPTEMBER 2010. WEB. 30 SEP. 2011. <[HTTP://WWW.MIRIAMRASCH.NL/INDEX_FILES/ARNON_GRUNBERG_DE_ONUITROEIBARE_HOOP.PHP](http://www.miriamrasch.nl/index_files/arnon_grunberg_de_onuitroeibare_hoop.php)>.

RADIO

"ABDELKADER BENALI SCHRIJFT GESCHIEDENIS." RADIO 1: 8 APRIL 2011. RADIO. 30 SEP 2011. <[HTTP://WWW.RADIO1.NL/CONTENTS/28742-ABDELKADER-BENALI-SCHRIJFT-GESCHIEDENIS](http://www.radio1.nl/contents/28742-abdelkader-benali-schrijft-geschiedenis)>.

TELEVISIE

"HET BELOOFDE LAND." ABDELKADER BENALI. NTR: 4 AUGUSTUS 2011. TELEVISION. 30 SEP 2011. <[HTTP://PROGRAMMA.NTR.NL/10483/HET-BELOOFDE-LAND](http://programma.ntr.nl/10483/het-beloofteland)>.

"PAUL ROSENMOLLER EN... ARNON GRUNBERG." PAUL ROSENMOLLER EN.... IKON: 5 AUGUSTUS 2011. TELEVISION. 30 SEP 2011. <[HTTP://PLAYER.OMROEP.NL/?AFLID=1928977](http://player.omroep.nl/?aflid=1928977)>.

AFBEELDINGEN

ARNON GRUNBERG:

http://www.google.nl/imgres?q=arnon+grunberg&um=1&hl=nl&sa=N&rlz=1G1ASUT_NLNL447&biw=1366&bih=667&tbn=isch&tbnid=eVyFiOePBFUeDM:&imgrefurl=http://www.vanoorschot.nl/auteurs.php%3Fauteurnummer%3D96544&docid=N7S3mk4YYY6uuM&w=200&h=211&ei=KM1sToj3HYTu-gaYmuxz&zoom=1&iact=rc&dur=434&page=5&tbnh=161&tbnw=153&start=81&ndsp=17&ved=1t:429,r:4,s:81&tx=64&ty=95 **BEZOCHT OP 4 SEPTEMBER 2011**

ABDELKADER BENALI:

http://www.google.nl/imgres?q=abdelkader+benali&num=10&um=1&hl=nl&rlz=1G1ASUT_NLNL447&biw=1366&bih=667&tbn=isch&tbnid=LIVpjTreddsLDM:&imgrefurl=http://www.nieuwslog.nl/2010/10/26/masterclass-abdelkader-benali/&docid=V790iDMjhhGXBm&w=440&h=240&ei=ms5sTpbwJ8Pn-gbNqdnkBA&zoom=1&iact=rc&dur=238&sqi=2&page=1&tbnh=103&tbnw=188&start=0&ndsp=20&ved=1t:429,r:19,s:0&tx=100&ty=41 **BEZOCHT OP 4 SEPTEMBER 2011**
